उदयास्तमये चैव सर्वकालं तु सम्मुखे । विदिशासु त्वशेषासु तथा ब्रह्मन् दिशासु च ॥ १३ ॥
यैर्यत्र दृश्यते भास्वान्स तेषामुदयः स्मृतः । तिरोभावं च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥ १४ ॥
नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः । उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥ १५ ॥
शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम् । विकोणौ द्वौ विकोणस्थस्त्रीन् कोणान् द्वे पुरे तथा ॥ १६ ॥

स्थभचक्रार्द्धव्यवहितोत्तरदेशानामर्द्धरात्रकृत्, तथा तद्दिनभचक्रपादव्यवहितपश्चिमदेशस्थैर्दूरत्वाद् भूलग्न इव दृश्यमान उदेतीति व्यपदेश्यः, तावद्दूरस्थप्राग्देश्यैर्दूरीभवन्भूलग्न इवादृश्यमानोऽस्तमेतीति व्यपदेश्यः । उदयेऽस्तमये च दूरत्वान्नम्रः, यथा मेघः स्वाधस्थैरुन्नतस्ततो दूरस्थैर्भूलग्न इव दृश्यः । एवं लक्षोच्छ्रितनीक्ष्णरश्मेर्मेरुं प्रदक्षिणयत एव द्रष्टृवशान्मध्याह्नादिव्यवहार इति । तदुदाहृतं वायुना "मध्यमश्चामरावत्यां यावद्व्रजति भास्करः । वैवस्वते संयमने उदयस्तत्र दृश्यते । सुखायामर्धरात्रस्थो विभायामस्तमेति च ॥ इत्यादि । अतो दूरत्वादेवादर्शनमस्तमयः, न तु मेरुव्यवहितेः । मेरोर्व्यवधायकत्वे तु नवकोटिमितं मानसोत्तरपरिधिमहोरात्रेण भ्रमतो भानोर्द्वात्रिंशत्सहस्रसंमितमेरुणाच्छाद्यमार्गस्य क्षणमात्रगम्यत्वान्नित्यं रात्रेरल्पत्वप्रसंगो नित्यमेवैशान्यवायव्ययोरेवोदयास्तमयप्रसंगो दक्षिणकाष्ठायामाग्नेयनैर्ऋत्ययोरुदयास्तमयसिद्ध्यर्थं प्रत्यहमाच्छादकान्तरकल्पनाप्रसङ्गश्च । अतो दूरत्वादेवादर्शनम् । तथाह वायुः * विदूरभावादर्कस्य प्रोद्यतस्य विरश्मिता । रक्तता च विरश्मित्वाद्रक्तत्वाच्चाप्यनुष्णता ॥ रेखायामास्थितः सूर्यो यत्र तत्र च दृश्यते ॥ ऊर्ध्वं शतसहस्रात्तु योजनानां न दृश्यते ॥ मात्स्ये च * विदूरभावादर्कस्य भूमेर्लेखागतस्य च । हीयन्ते रश्मयो यस्मात्तेन रात्रौ न दृश्यते ॥ रेखा—तद्दिनभ्रमणवृत्तचतुर्थांशे द्रष्टुः पूर्वापरयोः कल्पिता रेखा, यत्र भूलग्न इव ग्रहो दृश्यते । शतसहस्रशब्दश्च भानुभ्रमणपरिधितुरीयांशोपलक्षणम् । यद्भागवते * यथा चैन्द्र्याः पुर्याः प्रचलति पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्याम्यां सपादकोटिद्वयं योजनानां सार्द्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति, एवं ततो वारुणीं सौम्यामैन्द्रीं च पुनः, तथान्ये च ग्रहास्सोमादयो नक्षत्रैः सह ज्योतिश्चक्रे समाभ्युद्यन्ति सह चाभिनिम्लोचन्ति तेन समुद्रतीरस्थानां द्रष्टॄणां समुद्रसलिलमध्यादिवोद्यन्नन्येषां तु भुवं भित्त्वेवोद्यन्नस्तं यात्वाऽदृश्यः परम्, न तु परमार्थतो नम्रत्वमस्तमयादिर्वाऽर्कस्य, "स वा एष न कदाचनास्तमेति नोदेति, इति श्रुतेः । * विभ्राजमानः सरिरस्य मध्यात्, * अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेत्यपस्सायं प्रविशतीति मन्त्रब्राह्मणानि तु समुद्रवेलास्थितद्रष्टृप्रतिभासानुवादेन आदित्यस्तुतिपराणि । गोलकाकारां भुवमुपर्यधोभागेन प्रदक्षिणयतो ज्योतिश्चक्रस्यार्द्धं तत्स्थग्रहांश्च भूम्यर्धमेवाच्छादयति तेनोदयास्तमयवैचित्र्यव्यवस्थितिं वदन्तो ज्योतिर्विदोऽपि पौराणिकरीत्योदयास्तमयव्यवस्थोपपत्तेः भूमेर्गोलकाकारानुपपत्तेश्च निरस्याः । भुवो हि गोलकाकारत्वे समुद्रजलानां परितो विसृमरत्वप्रसङ्गः, सरित्प्रवाहादिनियमभङ्गप्रसङ्गश्च । अतो ज्योतिषं प्रतीत्यनुगुणगणितप्रधानं नात्र प्रमाणम् ॥ १२–१५ ॥

अथैतामेव दिक्चक्रार्द्धव्याप्तिमुदाहरति—शक्रादीनामिति । पुरेण दिगुपलक्ष्या, विकोणेन विदिक्, शक्राद्यन्यतमस्य पुरोपरिस्थितस्तत्पुरदिशं तदभितःस्थितं दिग्द्वयम्, अनन्तरं विदिशौ च स्पृशति । एवमाग्नेयादिविदिक्संस्थः तां विदिशं तदभितः स्थितं दिग्द्वयम् अनन्तरं विदिग्द्वयं च भासयति ; अष्टदिङ्मण्डले अर्द्धं भासयतीत्यर्थः । तद्यथा इंद्रपुर्या ऊर्ध्वं तिष्ठन् तत्र मध्याह्नमीशकोणस्थानां तृतीययामांतमग्निकोणस्थानामाद्ययामान्तं याम्यपुरस्थानामुदयं सौम्यपुरस्थानामस्तमयं करोति । एवमग्निविकोणस्थस्तत्रस्थानां मध्याह्नं ययेन्द्रपुर्योराद्यतृतीययामान्तौ निर्ऋतीशकोणयोरुदयास्तमयौ, च करोति । एवं सर्वदिग्विदिक्षु योज्यम् ॥ १६ ॥

उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याह्नात्तपन्रविः। ततः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं निगच्छति ॥ १७ ॥
उदयास्तमनाभ्यां च स्मृते पूर्वापरे दिशौ। यावत्पुरस्तात्तपति तावत्पृष्ठे च पार्श्वयोः ॥ १८ ॥
ऋतेऽमरगिरेर्मेरोरुपरि ब्रह्मणः सभाम्। येये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम्।
तेते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै ॥ १९ ॥
तस्माद्दिश्युत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि। सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतो यतः ॥ २० ॥
प्रभा विवस्वतो रात्रावस्तं गच्छति भास्करे। विशत्यग्निमतो रात्रौ वह्निर्दूरात्प्रकाशते ॥ २१ ॥
वह्नेः प्रभा तथा भानुं दिनेष्वाविशति द्विज। अतीव वह्निसंयोगादतः सूर्यः प्रकाशते ॥ २२ ॥
तेजसी भास्कराग्नेये प्रकाशोष्णस्वरूपिणी। परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशम् ॥ २३ ॥
दक्षिणोत्तरभूम्यर्द्धे समुत्तिष्ठति भास्करे। अहोरात्रं विशत्यम्भस्तमःप्राकाश्यशीलवत् ॥ २४ ॥
आताम्रा हि भवन्त्यापो दिवानक्तप्रवेशनात्। दिवा विशति चैवांभो भास्करेऽस्तमुपेयुषि।
तस्माच्छुक्ला भवन्त्यापो नक्तमह्नः प्रवेशनात् ॥ २५ ॥
एवं पुष्करमध्येन यदा याति दिवाकरः। त्रिंशद्भागं तु मेदिन्यास्तदा मौहूर्त्तिकी गतिः ॥ २६ ॥

उदित इति ॥ गावो रश्मयः ॥ १७ ॥

उदयेति ॥ तद्वृद्धिह्रासावासत्तिविप्रकर्षकृतदर्शनादर्शनाभ्याम्। उदयेन पूर्वा दिक्, अस्तमयेनापरा दिक्। अत एवोद्यंतं भास्वन्तं पश्यतां वामदक्षिणभागे स्थितत्वात्सर्वेषामुत्तरो मेरुर्लोकालोकाचलश्च दक्षिणः स्यात् ॥ १८, १९ ॥

तस्मादिति ॥ तस्माद्दिश्युत्तरस्यां नित्योत्तरस्य मेरोरुपरिदिग्भागे ब्रह्मसभाप्रभया सदा दिवात्वम्, तत्रार्कप्रभासञ्चाराभावान्नित्यरात्रित्वोपचारः ॥ २० ॥

अथोदयास्तमयनिर्णयप्रसक्तसंध्यानुष्ठानाग्निहोत्रीयसंसृष्टहोमप्रथमाहुतिशेषं * यस्य वै द्वौ पुण्यौ गृहे वसत इत्यादि ब्राह्मणमनुगृह्णाति—प्रभा विवस्वत इत्यादिना ॥ प्रभेति ॥ सूर्यप्रभायाश्चतुर्थांशो निश्यग्निं विशति * प्रभा हि सौरी पादेनेति वायूक्तेः; वह्निपादस्तथेति श्लोकेश्च ॥ २१—२३ ॥

अथाहोरात्रसन्धिप्रसंगेन तदनुकारिच्छायातपसन्धिस्थवसतीवरीसंज्ञितजपग्रहणशेषं * यद्वै दिवा भवतीत्यादि ब्राह्मणमनुगृह्णाति—दक्षिणोत्तरेति सार्द्धद्विश्लोक्याम् ॥ दक्षिणोत्तरेति ॥ तमःप्राकाश्येत्यत्र क्रमो न विवक्षितः। तेन मेरोः दक्षिणभूम्यर्द्धे रवौ तिष्ठति तमःशीलवती रात्रिरंभो विशति, तदा तत्रत्यानामहः स्यात्। उदग्भूम्यर्द्धस्थे त्वर्के प्रकाशकत्वशीलमहरपो विशति, दक्षिणस्थानां तदा रात्रिः स्यात् ॥ २४ ॥

आताम्रा हीति ॥ दिवा-दिने, नक्तं-रात्रौ ॥ २५ ॥

एवमिति ॥ एवमहोरात्रं कुर्वन् पुष्करमध्येन मानसोत्तरशिखरेण मेदिन्याः रविरथचक्रभ्रमणोपलक्षणमानसोत्तरमध्यपरिधिकाया यस्त्रिंशोंशस्तस्यैकमुहूर्त्तगतिः, तद्वायूक्तम् * नवकोट्यः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलम्। तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥ अहोरात्रात्पतङ्गस्य गतिरेषा विधीयते। पूर्णा शतसहस्राणामेकत्रिंशत्तु सा स्मृता ॥ पंचाशत्तु तथाऽन्यानि सहस्राण्यधिकानि च ॥ मौहूर्तिकी गतिर्ह्येषा सूर्यस्य तु विधीयते। मध्येन पुष्करस्याथ भ्रमतो दक्षिणायने ॥ एवमुदक्काष्ठायां शतद्वीपोत्तरान्तपरिधित्रिंशांशः विषुवे क्षीरोदोत्तरान्तपरिधित्रिंशांशो द्वौ मौहूर्तिकी गतिः वायुप्रोक्तादिप्रसिद्धिर्ज्ञेया ॥ २६ ॥

ुलालचक्रपर्यन्ते भ्रमन्नेष दिवाकरः। करोत्यहस्तथा रात्रिं विमुञ्चन्मेदिनीं द्विज ॥ २७ ॥
ायनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः। ततः कुम्भं च मीनं च राशे राश्यंतरं द्विज ॥ २८ ॥
त्रिष्वेतेष्वथ भुक्तेषु ततो वैषुवतीं गतिम्। प्रयाति सविता कुर्वन्नहोरात्रं ततस्समम् ॥ २९ ॥
ततो रात्रिः क्षयं याति वर्धतेऽनुदिनं दिनम् ॥ ३० ॥
ातश्च मिथुनस्यान्ते परां काष्ठामुपागतः। राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥ ३१ ॥
ुलालचक्रपर्यन्तो यथा शीघ्रं प्रवर्त्तते। दक्षिणप्रक्रमे सूर्यस्तथा शीघ्रं प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥
ातिवेगितया कालं वायुवेगगतिश्चरन्। तस्मात्प्रकृष्टां भूमिं तु कालेनाल्पेन गच्छति ॥ ३३ ॥

कुलालचक्रपर्यन्त इति ॥ कुलालचक्रप्रान्तस्थजन्तुरिव ज्योतिश्चक्रपर्यन्तस्थोऽर्को मेदिनीं प्रागुक्तां
ानसाद्रिपरिधिकां दक्षिणकाष्ठात्मिकां विमुञ्चन् दक्षिणकाष्ठान्त्यदिनापेक्षया विषममहोरात्रं च कुर्वन्नुत्तरोत्तरं मार्गं
ा गच्छन् मकरादिराशिषट्कं महाक्षस्थं तथा प्राग्गत्या भचक्रार्धं च याति ॥ २७ ॥

अयनस्योत्तरस्येति। देवदिनोपक्रमत्वान्मकरप्राथम्यम्। ध्रुवेण हि प्रवहानिलेन नित्यं प्रत्यग्भ्राम्य-
ाणज्योतिश्चक्रस्थमर्कबिम्बं ध्रुवरश्मिगृहीते महाक्षे ह्रस्वाक्षयुगकोटियन्त्रितेतरध्रुवरश्मिद्वयाकर्षणविकर्षणवशात्त-
ायनानुगुणमुदग्दक्षिणतो वा एकैकां मण्डलरेखामाभ्यन्तरीं बाह्यां वा आरोहादवरोहाद्वा तदितरभ्रमणेन वृत्तमाभ्य-
तरं मेर्वासन्नं बाह्यं मानसोत्तरासन्नं वा संपादयत्तथैव नक्षत्रचक्रे च किंचित्प्राग्लम्बनेन चलन्मासेन सपादद्वि-
ारात्मकमेकैकं राशिं प्राक् चरन् त्र्यशीतिशतसावनदिनैस्तावद्वारं भ्रमन्महाक्षे च परां काष्ठां सर्पद्भचक्रे च सार्धत्रयो-
शर्क्षात्मकं राशिषट्कं सौरषण्मासैर्भुङ्क्ते; एवं षट्षष्टित्रिशताहोरात्रैर्द्व्ययनषडृतुद्वादशमासराशिरूपकाल एकः
ौरोऽब्दः स्यात्। तत्र तु षट्षष्टित्रिशतवारं प्रत्यग्भ्रमणोदयास्तमयाः, महाक्षे चैकवारमारोहावरोहौ रथस्य एकवारं
ा भचक्रे वैलोम्येन प्राग्गत्या सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकद्वादशराशिचक्रभोगरूपमर्कस्यैकं विलोमभ्रमणं बहुवारं प्रत्यग्भ्रम-
कुलालचक्रस्थस्य तद्विलोमं भ्रमतः कीटस्येव स्यात्। एवं चक्रवशान्नित्यं प्रत्यग्गतिः स्वातंत्र्यात्प्राग्गतिश्च सर्वेषां
ाहाणाम्। भौमादेस्तु कदाचिदर्काद्दूरत्वाद्वक्रा च गतिः प्रत्यगपि स्यात्। चन्द्रादीनां चार्कासत्तौ तद्रश्म्यभिभूते-
स्तमयोऽर्कमण्डलप्रवेशाख्यः तद्विप्रकर्षादुदय इत्यादि श्रुतिपुराणाविरुद्धम्, ज्योतिश्शास्त्राज्ज्ञेयम्। इदं तु सौरा-
ब्दस्य षट्षष्टित्रिशताहोरात्रवत्त्वम्; सांप्रतं हि कलौ सशतचतुष्के चतुस्सहस्रे अब्दानां सपादपंचषष्टित्रिशतदिनस्य
ौराब्दस्य प्रत्यक्षादिप्रसिद्धेः ॥ २८ ॥

त्रिष्विति ॥ वैषुवतीम्—काष्ठयोर्मध्यगाम्; ततः—तत्र विषुवाख्ये दिनेऽह्नो रात्रेश्च साम्यम्। तत्र हि मेष-
थार्कोदयान्मेषादि षड्राश्युदयकालस्त्रिंशन्नाड्यो दिनम्; एवं तुलादिषड्राश्युदयकालो रात्रिः। विषुवान्तरे पितृ-
ावत्येऽपि वैपरीत्येन त्रिंशन्नाडीत्वं विषुवसंवेः परं यावद्राशित्रयं भानोर्दिनं त्रिंशन्नाडीभ्यो वर्धते, कर्कटाद्यावत्तुलं
ादूवृद्धस्य ह्रासः, तुलादौ त्रिंशतो ह्रासः, मकरादौ तद्ध्रासस्य पूर्तिर्यावन्मेषमिति ॥ २९—३१ ॥

कुलालचक्रेति ॥ दक्षिणोपक्रमे—तत्काष्ठागमने ॥ ३२ ॥

अतिवेगितयेति ॥ प्रकृष्टां भूमिं—महावृत्तरूपां चक्रार्धमेदिनीम् ॥ ३३ ॥

सूर्यो द्वादशभिः शैघ्र्यान्मुहूर्तैर्दक्षिणायने। त्रयोदशार्द्धमृक्षाणामह्ना तु चरति द्विज।
मुहूर्तैस्तावदृक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् ॥ ३४ ॥
कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रसर्पति। तथोदगयने सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः ॥ ३५ ॥
तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमल्पां तु गच्छति। अष्टादशमुहूर्तं यदुत्तरायणपश्चिमम् ॥ ३६ ॥
अहर्भवति (तत्रापि तपते) तच्चापि चरते मन्दविक्रमः ॥ ३७ ॥
त्रयोदशार्धमह्ना तु ऋक्षाणां चरते रविः। मुहूर्तैस्तावदृक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन् ॥ ३८ ॥
अतो मन्दतरं नाभ्यां चक्रं भ्रमति वै यथा। मृत्पिण्ड इव मध्यस्थो ध्रुवो भ्रमति वै तथा ॥ ३९ ॥
कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्तते। ध्रुवस्तथा हि मैत्रेय तत्रैव परिवर्तते ॥ ४० ॥
उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमतो मण्डलानि तु। दिवा नक्तं च सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ॥ ४१ ॥
मन्दाह्नि यस्मिन्नयने शीघ्रा नक्तं तदा गतिः। शीघ्रा निशि यदा चास्य तदा मंदा दिवा गतिः ॥ ४२ ॥
एकप्रमाणमेवैष मार्गं याति दिवाकरः। अहोरात्रेण यो भुंक्ते समस्ता राशयो द्विज ॥ ४३ ॥
षडेव राशीन् यो भुंक्ते रात्रावन्यांश्च षड्दिवा ॥ ४४ ॥
राशिप्रमाणजनिता दीर्घह्रस्वात्मता दिने। तथा निशायां राशीनां प्रमाणैर्लघुदीर्घता ॥ ४५ ॥

एतदेवोदाहरन्प्रपञ्चयति—सूर्यो द्वादशभिरित्यादिना ॥ ३४ ॥

कुलालचक्रमध्यस्थ इति ॥ चक्रमध्यस्थः—नाभिनेम्योरन्तरालस्थितः ॥ ३५ ॥

तस्मादिति ॥ अल्पाम्—अभ्यन्तरवृत्तार्धरूपां भूमिं गच्छति। उत्तरायणपश्चिमं—प्रान्तदिनं दक्षिणायनाद्याहश्च संमम्। दिनरात्रिव्यवहारस्यार्काधीनत्वात्तावन्मुहूर्तैस्तावन्ति नक्षत्राणि रविश्चरतीत्युपचारः। रवेर्दर्शनादर्शनकालाभ्यां तावत्संख्यनक्षत्रोदय इत्यर्थः। ह्रस्वराशिषट्कस्थभचक्रार्धोदयकालस्य दिनत्वात्तस्य द्वादशमुहूर्तत्वं तद्व्यत्ययादष्टादशमुहूर्तत्वं रात्रेः। उदक्काष्ठायां दिननिशोर्मानव्यत्ययः, मध्ये त्वसंपातादृवृद्धिह्रासौ। इमौ चाधिकौ वृद्धिह्रासौ पुराणप्रणेतृनिवासभूतकुरुनैमिशकाश्मीरादिदेशविषयौ, यद्देशे विषुवदिनमध्याह्ने द्वादशांगुलस्य शंकोः सार्द्धाष्टाङ्गुलिप्राया छाया स्यात्। सर्वदेशेष्वपि विषुवत उदक्काष्ठास्थिते त्वर्केऽर्कस्य पुरस्थराशिषट्कोदयकालबाहुल्यादिनदैर्घ्यम्। तत्पाश्चात्यराशिषट्कोदयकालाल्पतया रात्र्यल्पत्वं तद्वैपरीत्यं दक्षिणकाष्ठास्थे ॥ ३६–३८ ॥

अत इति ॥ कुलालचक्रमध्यस्थो मृत्पिण्ड इव ज्योतिश्चक्रमध्यस्थो ध्रुवः कुलालचक्रं यथा नाभौ मन्दं भ्रमति तथा भ्रमति ॥ ३९ ॥

अतो ध्रुवो भ्रमन्नपि न नाभिं त्यजतीत्याह—कुलालचक्रनाभिस्त्विति ॥ ४० ॥

नक्षत्रमुहूर्तवशादुक्तमेवाहोरात्रवैचित्र्यं राशिवशात्प्रपञ्चयति—उभयोरित्यादिना ॥ ४१, ४२ ॥

एतच्चाहोरात्रगतिवैषम्यं द्वादशराश्युदयकालेनैकरूपं भ्रमतोऽप्यर्कस्य राश्युदयकालवैषम्यकृतमित्याह—एकप्रमाणमित्यादिना ॥ एकप्रमाणमिति ॥ समस्ता राशय इति द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ ४३–४५ ॥

दिनादेर्दीर्घह्रस्वत्वं तद्भोगेनैव जायते। उत्तरे प्रक्रमे शीघ्रा निशि मन्दा गतिर्दिवा ॥ ४६ ॥
दक्षिणे त्वयने सैव विपरीता विवस्वतः ॥ ४७ ॥
उषा रात्रिस्समाख्याता व्युष्टिश्चाप्युच्यते दिनम्। प्रोच्यते च तथा संध्या उषाव्युष्ट्योर्यदन्तरम् ॥४८॥
संध्याकाले च संप्राप्ते रौद्रे परमदारुणे। मन्देहा राक्षसा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥ ४९ ॥
प्रजापतिकृतश्शापस्तेषां मैत्रेय रक्षसाम्। अक्षयत्वं शरीराणां मरणं च दिने दिने ॥ ५० ॥
ततस्सूर्यस्य तैर्युद्धं भवत्यत्यन्तदारुणम्। ततो द्विजोत्तमास्तोयं संक्षिपन्ति महामुने ॥ ५१ ॥
ॐकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम्। तेन दह्यन्ति ते पापा वज्रीभूतेन वारिणा ॥ ५२ ॥
अग्निहोत्रे हूयते या समन्त्रा प्रथमाहुतिः। सूर्योज्योतिस्सहस्रांशुः तथा दीप्यति भास्करः ॥ ५३ ॥
ओंकारो भगवान्विष्णुस्त्रिधामा वचसां पतिः। तदुच्चारणतस्ते तु विनाशं यान्ति राक्षसाः ॥ ५४ ॥
वैष्णवोंऽशः परस्सूर्यो योऽन्तर्ज्योतिरसंप्लवम्। अभिधायक ॐकारस्तस्य तत्प्रेरकं परम् ॥ ५५ ॥
तेन संप्रेरितं ज्योतिरोंकारेणाथ दीप्तिमत्। दहत्यशेषरक्षांसि मन्देहाख्यान्यघानि वै ॥ ५६ ॥
तस्मान्नोल्लंघनं कार्यं संध्योपासनकर्मणः। स हन्ति सूर्यं सन्ध्याया नोपास्तिं कुरुते तु यः ॥ ५७ ॥
ततः प्रयाति भगवान्ब्राह्मणैरभिरक्षितः। वालखिल्यादिभिश्चैव जगतः पालनोद्यतः ॥ ५८ ॥
काष्ठा निमेषा दश पंञ्च चैव त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत्कलां ताम्।
त्रिंशत्कलाश्चैव भवेन्मुहूर्तस्तैस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेते ॥ ५९ ॥

दिनादेरिति ॥ तद्भोगेन—षड्राशिव्याप्तचक्रप्रदेशस्य परिवर्तनरूपेण भोगेन। तद्वैषम्यं च भचक्रसंस्थान-वैषम्याद्द्रष्टृदृष्टयाक्रान्तदेशभेदाच्च। तद्गणितैकगम्यम्। इदं त्विहोद्देशतः सुज्ञानं यद्द्रष्टुर्दृष्टिरभितो विषुवद्वृत्त-पादान्तगं ग्रहं गोचरयति। तेन विषुवद्वृत्तार्धदृष्टेर्दिनरात्रिसाम्यं ततोऽधिकाल्पयोर्याम्यसौम्यवृत्तयोर्दृश्यांशस्य विषुवत्पादतुल्यखपादापेक्षयाऽल्पत्वमहत्त्वाभ्यां दिनह्रासवृद्धी इति, अग्नीशविदिशोरुदयोपपत्तिश्च ॥ ४६, ४७ ॥

अथ दिनरात्रिसन्धिप्रसक्त्या * रात्रिर्वा उषा अहर्व्युष्टिरिति श्रुत्युक्तनाम्ना दिनरात्रिव्यवहारसंपाद-नार्थं संध्यां प्रस्तौति—उषेति ॥ ४८ ॥

* रक्षांसि ह वा पुरोऽनुवाक, इत्यादिस्वाध्यायब्राह्मणमनुगृह्णाति—संध्यकाले त्विति ॥ ४९–५१ ॥

ओंकारब्रह्मसंयुक्तमिति ॥ ब्रह्म—त्रयीसारं व्याहृतित्रयम् ॥ ५२ ॥

अग्निहोत्र इति ॥ * सूर्यो ज्योतिरिति प्रातर्होममन्त्रप्रतीकोक्तिस्सन्ध्ययोर्द्वयोस्तदुपास्त्यनन्तरमग्निहोत्रं विधातुम् ॥ ५३ ॥ ओंकार इति ॥ त्रिधामा—व्याहृतिदेवताग्निवायुसूर्यत्रयाश्रयः ॥ ५४ ॥

वैष्णवोंऽश इति ॥ तस्य—वैष्णवांशस्य, ओंकारः प्रेरकः—कार्योन्मुखत्वाद्बोधकः यस्य तत्प्रेरकम्। यद्वा तत्—ओंकाराख्यं ब्रह्म तस्य—ज्योतिषः प्रेरकः ॥ ५५ ॥ तेनेति ॥ अघानि—पापिष्ठानि ॥ ५६ ॥

तस्मादिति ॥ स हन्ति सूर्यमित्यस्य तदकरणजपापक्षयार्था सन्ध्योपास्तिरवश्यं कार्येत्येवार्थः ॥५७,५८॥

सन्ध्याकालेयत्ताज्ञापनार्थमाह—काष्ठेति ॥ ५९ ॥

ह्रासवृद्धी त्वहर्भागैर्दिवसानां यथाक्रमम् । सन्ध्या मुहूर्त्तमात्रा वै ह्रासे वृद्धौ समा स्मृता ॥ ६० ॥
रेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तगते रवौ । प्रातस्स्मृतस्ततः कालो भागश्चाह्नस्स पञ्चमः ॥ ६१ ॥
तस्मात्प्रातस्तनात्कालात् त्रिमुहूर्तस्तु सङ्गवः । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तस्तु तस्मात्कालात्तु सङ्गवात् ॥ ६२ ॥
तस्मान्माध्याह्निकात्कालादपराह्ण इति स्मृतः । त्रय एव मुहूर्तास्तु कालभागस्स्मृतो बुधैः ॥ ६३ ॥
अपराह्णे व्यतीते तु कालस्सायाह्न एव च । दशपञ्चमुहूर्ताहे मुहूर्तास्त्रय एव च ॥ ६४ ॥
दशपंच मुहूर्तं वै अहर्वैषुवतं स्मृतम् ॥ ६५ ॥
वर्धते ह्रसते चैवाप्ययने दक्षिणोत्तरे । अहस्तु ग्रसते रात्रिं रात्रिर्ग्रसति वासरम् ॥ ६६ ॥
शरद्वसन्तयोर्मध्ये विषुवं तु विभाव्यते । तुलामेषगते भानौ समरात्रिदिनं तु तत् ॥ ६७ ॥
कर्कटेऽवस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते । उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे ॥ ६८ ॥
त्रिंशन्मुहूर्तं कथितमहोरात्रं तु यन्मया । तानि पंचदश ब्रह्मन् पक्ष इत्यभिधीयते ॥ ६९ ॥
मासः पक्षद्वयेनोक्तो द्वौ मासौ चार्कजावृतुः । ऋतुत्रयं चाप्ययनं द्वेऽयने वर्षसंज्ञिते ॥ ७० ॥
संवत्सरादयः पंच चतुर्मासविकल्पिताः । निश्चयः सर्वकालस्य युगमित्यभिधीयते ॥ ७१ ॥

ह्रासवृद्धी इति ॥ अहर्भागैः—मुहूर्तैः सह, दिवसानां ह्रासवृद्धी । अह्नि त्रिंशन्नाडीभ्यो विवृद्धे तत्पञ्चदशोंऽशो मुहूर्तो वर्धते, क्षीणे क्षीयते । एवं रात्रौ चेत्यर्थः । उक्तंच—* अह्नःपंचदशांशो रात्रेश्चैव मुहूर्त इति संज्ञेति। सन्ध्यामुहूर्तस्तु अर्द्धोदयान्त अर्द्धास्तमयादिश्च द्विनाडीमात्र एव । यथाऽऽह गर्गः—* द्विनाडिका भवेत्सन्ध्या यावज्ज्योतिःप्रदर्शनम् । वराहमिहिरश्च * अर्धास्तमिताभ्युदितात्सूर्यादस्पृष्टभं नभो यावत् तावत्सन्ध्याकालः इति ॥ ६० ॥ रेखाप्रभृतीति ॥ रेखाशब्देनोदयो लक्ष्यः ॥ ६१—६३ ॥

अपराह्ण इति ॥ मुहूर्तास्त्रय एव च सायाह्न इति पूर्वेणान्वयः । इदं च दशपञ्चमुहूर्ताहे—पंचदशमुहूर्तोऽह्नि, प्रातरादिपंचांशकल्पनमिति शेषः । दशपञ्चमुहूर्ता वै इति च पाठः । दशपंचमुहूर्ताश्चेति पाठे विषुवे पञ्चदश ध्रुवभूता मुहूर्ताः । अयनयोस्तु वृद्धिह्रासयोगिनो मुहूर्तास्त्रय एवेति संग्रहोक्तिः ॥ ६४ ॥

दशपंचमुहूर्तमिति ॥ विषुवद्दिनाहर्माननाडीत्रिंशच्चतुर्विंशत्यन्तह्रासो याम्येऽयने, सौम्ये तु षट्त्रिंशदन्तं वृद्धिरित्यर्थः ॥ ६५, ६६ ॥

शरदिति ॥ शरन्मध्यं तुलारम्भः, वसन्तमध्यं मेषारम्भः, स विषुवन्मध्यमार्गः ॥ ६७, ६८ ॥

अथ सूर्यगतिप्रसक्त्या तत्साध्यपञ्चाब्दमययुगज्ञापनायाह—त्रिंशदिति ॥ त्रिंशन्मुहूर्तेन सावनदिनेन सौरदिनं लक्ष्यम् । पक्षश्चात्र सौरोऽर्धमासः । सौरपञ्चाब्दत्वाद्युगस्य ऋतुरेकषष्टिः सावनदिनम्, * एकषष्टिरहोरात्रमृतुरेको विभाव्यते, इति वायूक्तेः ॥ ६९, ७० ॥

संवत्सरादय इति ॥ चतुर्मासैः—चान्द्रसावनसौरनाक्षत्रमानैः * दर्शाद्दर्शश्चान्द्रस्त्रिंशद्दिवसस्तु सावनो मासः । सौरोऽर्कराशिभोगान्नाक्षत्रश्चेन्दुमण्डलाद्भदितः ॥ इत्युक्तेः । विकल्पिताः—विभक्ताः, विशेषिता-

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः । इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ।
वत्सरः पंचमश्चात्र कालोऽयं युगसंज्ञितः ॥ ७२ ॥
यः श्वेतस्योत्तरे शैलः शृङ्गवानिति विश्रुतः । त्रीणि तस्य तु शृंगाणि यैरयं शृंगवान्स्मृतः ॥ ७३ ॥
दक्षिणं चोत्तरं चैव मध्यमं वैषुवं तथा । शरद्वसंतयोर्मध्ये तद्भानुः प्रतिपद्यते ।
मेषादौ च तुलादौ च मैत्रेय विषुवं स्मृतम् ॥ ७४ ॥
तदा तुल्यमहोरात्रं करोति तिमिरापहः । दशपञ्चमुहूर्तं वै तदेतदुभयं स्मृतम् ॥ ७५ ॥

स्सन्तो युगं स्युरिति सर्वकालस्य प्रतिपर्यायमयं निश्चयः । अयमर्थः—माघशुक्लप्रतिपत्सूर्योदयकाले युगपत्प्रक्रान्तानां चतुर्विधानामपि मासानां पंचाब्दान्ते यस्माद्युगपत्समाप्तिरूपो योगस्तत्समाप्तिकालो युगम् । लक्षणया तु तदब्दपञ्चकं युगम् । यथा आद्यन्तयोरेव सर्वग्रहयोगेऽपि सर्वं कृतादिकं युगम्, एतावत्स्वहोरात्रेषु गतेषु एतन्नक्षत्रराशिस्थेऽर्के, एतस्यां तिथौ एतन्नक्षत्रस्थे वा चन्द्रे अयं संवत्सर आरभ्यते इति पञ्चाब्दानां चतुर्मासापेक्षविभागत्वाद्युक्तं चतुर्मासविकल्पितत्वम् । सौराब्दपंचकमये हि युगे सौरा मासाः षष्टिः, सावना एकषष्टिः, चान्द्रा द्विषष्टिः, नाक्षत्राः सप्तषष्टिः, सौरेण त्रिंशदृतवः, दशायनानि, भानुभोग्यनक्षत्राणि पञ्चत्रिंशच्छतमित्यादि ज्ञेयम् । यथाह वायुः * शतान्यष्टादश त्रिंशदुदयाद्भास्करस्य तु ॥ ऋतवस्त्रिंशतस्सौरा अयनानि दशैव तु ॥ पंचत्रिंशच्छतं भानि षष्टिर्मासास्तु भास्करात् । सौरं सौमं च विज्ञेयं नाक्षत्रं सावनं तथा ॥ मानान्येतानि चत्वारि यैः पुराणं भविष्यति ॥ पुराणं—पुनर्युगान्तरावृत्तिः—यथापूर्वमित्यर्थः । वृद्धगर्गश्च * यदा माघस्य शुक्लस्य प्रतिपच्चोत्तरायणे । सहोदयं श्रविष्ठाभिस्सोमार्कौ प्रतिपद्यतः ॥ प्रथमः सोऽग्निदैवत्यो नाम्ना संवत्सरः स्मृतः । यदा माघस्य शुक्लस्य त्रयोदश्यामुदग्रविः ॥ युक्ते चन्द्रमसा रौद्रे वासवं प्रतिपद्यते । द्वितीयस्सोमदैवत्यः प्रोच्यते परिवत्सरः ॥ कृष्णे माघस्य दशमी वासवादौ दिवाकरे । तदा तृतीयं संप्राहुरिडावत्सरकं बुधाः ॥ सप्तमी माघशुक्लस्य वासरादौ दिवाकरे । चतुर्थमिन्द्रदैवत्यं तमाहुरनुवत्सरम् ॥ यद्युत्तरायणं कृष्णे चतुर्थ्यां तपसो भवेत् । इद्वत्सरस्स विज्ञेयः पञ्चमो मृत्युदैवतः ॥ नियतं पंचमस्यान्ते तथैव स्यात्सहोदयः । सावनं चापि सौरं च चान्द्रं नाक्षत्रमेव च ॥ चत्वार्येतानि मा(ना)सानि यैर्युगं प्रविभज्यते ॥ लगडाचार्यश्च—* माघशुक्लप्रवृत्तस्य तैषकृष्णसमीपिनः । युगस्य पंचवर्षस्य कालज्ञानं प्रचक्षते * ॥ ७१, ७२ ॥

अथ कालान्तरविषयं वीथीत्रयमर्कस्याह—यः श्वेतस्येति ॥ ७३ ॥

दक्षिणमिति ॥ तत्—मध्यशृङ्गम् ॥ ७४ ॥

तदेति ॥ उभयं त्रिंशन्नाडीकं विषुवे अहो रात्रिश्च । यत्तु मानसोत्तरे दक्षिणवीथिक्षीरोदमध्ये विषुवे शाकद्वीपोत्तरान्ते चोदकाष्ठेति, वायुप्रोक्ते प्रपञ्चितमित्यत्र सूचितं, तत्त तपस्तपस्यावित्यादिना माघश्रावणयोरयनद्वयं वक्ष्यमाणं प्रथमे कृत्तिकाभाग इति वैशाखकार्तिकयोर्विषुवद्वयं च पञ्चसंवत्सरकल्पनानुगुणं यत्काले प्रत्यक्षसंवादि तत्कालविषयं ज्ञेयम् । * पर्यागच्छत्पतङ्गोऽसौ माघे ज्येष्ठोत्तमेऽहनि । मध्येन पुष्करस्याथ भ्रमते दक्षिणायने ॥ दक्षिणाद्विनिवृत्तोऽसौ विषुवस्थो यदा रविः ॥ क्षीरोदस्य समुद्रस्य उत्तरां तु दिशं चरेत् ॥ श्रावणे चोत्तरां काष्ठां चित्रभानुर्यदा व्रजेत् । शाकद्वीपस्य षष्ठस्य उत्तरां तां दिशं चरेत् ॥ इति वायूक्तिलिङ्गात् । यत्तु ज्योतिस्सिद्धान्त-

प्रथमे कृत्तिकाभागे यदा भास्वांस्तदा शशी। विशाखानां चतुर्थेऽशे मुने तिष्ठत्यसंशयम् ॥ ७६ ॥
विशाखानां यदा सूर्यश्चरत्यंशं तृतीयकम्। तदा चन्द्रं विजानीयात्कृत्तिकाशिरसि स्थितम् ॥ ७७ ॥
तदैव विषुवाख्योऽयं कालः पुण्योऽभिधीयते। तदा दानादि देयानि देवेभ्यः प्रयतात्मभिः ॥ ७८ ॥
ब्राह्मणेभ्यः पितृभ्यश्च मुखमेतत्तु दानजम्। दत्तदानस्तु विषुवे कृतकृत्योऽभिजायते ॥ ७९ ॥
अहोरात्रार्द्धमासौ तु कलाः काष्ठाः क्षणास्तथा। पौर्णमासी तथा ज्ञेया अमावास्या तथैव च।
सिनीवाली कुहूश्चैव राका चानुमतिस्तथा ॥ ८० ॥

सिद्धम्, उज्जयिन्यामुदक्काष्ठा लङ्कायां विषुवद्वीथिस्तद्दक्षिणे तावद्दक्षिणकाष्ठेति वीथित्रयम्। तत्तु मेषतुलाविषुवयनकर्कर्कटायनद्वयसंवादिप्राक्कालविषयम्। यथा षट्त्रिंशच्छते कलिगताब्दे तथासीत्। संप्रति तु चतुश्चत्वारिंशच्छतेऽब्दे नक्रकर्कितुलामेषप्रदेशात्प्रागेव द्वादशे दिने अयनविषुवे प्रत्यक्षे दृश्येते। अतस्तद्गणितानुरोधाद् इतः पूर्वमपि अयनादिपरिवृत्तिः कदाचिद्भवेदित्यनुमीयते, येन त्रिशृंगवीथीसंवादः स्यात्। तस्मात् मार्गशीर्षे यदाऽयनवर्षारम्भस्तत्कालवर्षविषयत्रिशृंगवीथीत्रयसञ्चरोऽर्कस्येति कल्प्यम्। मार्गशीर्षस्य हि वर्षादित्वं केचिद्ब्रुवुः। * आदाय मार्गशीर्षादि द्वौद्वौ मासावृतुर्मतः, इत्याह कात्यायनः। अमरसिंहश्च * मार्गादीनां युगैः क्रमात्, द्वौद्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुः, इति च हेमन्तादिशरदन्तमृतून्मार्गादिकार्तिकान्तं मासांश्चानुक्रम्याभ्यधत्त। अग्रे हायनमस्येति ह्याग्रहायणी मृगशिरः, तद्योगाद्या पूर्णिमा सा आग्रहायणी, स आग्राहायणिको मासः इति समाख्यानिरुक्तितश्च—इति त्रिधा त्रिवीथीव्यवस्था। इदानीं तु वर्षस्य मार्गादित्वं व्रताद्यर्थम्। * द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुरिति च पाठान्तरम्। अतो माघादित्वं पञ्चाब्दयुगतत्फलादिज्ञानार्थम्। * मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यत्फल्गुनीपूर्णमासः * इति श्रुतं तु फल्गुन्यादित्वं यागाद्यर्थम्। तथा * मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासः, * मधुश्च माधवश्चेत्यादिश्रुत्युपलक्षितत्वं वर्षस्य चैत्रशुक्लप्रतिपदादिबहुश्रुतिस्मृतिज्योतिश्शास्त्रपुराणलोकाचारादिसिद्धं सर्वव्यवहारार्थमिति शास्त्रन्यायगणितप्रत्यक्षादिनिश्चितो विवेकः। यदुक्तं लैङ्गवायव्ययोः * आगमादनुमानाच्च प्रत्यक्षादुपपत्तितः। परीक्ष्य निपुणं बुध्या श्रद्धातव्यं विपश्चिता ॥ चक्षुषा लक्षितं लेख्यं गणितं बुद्धिसत्तमाः। पंचैव हेतवो विप्रा ज्योतिर्गणविचिन्तने ॥ ७५ ॥

प्रथम इति ॥ * मुखं वा एतन्नक्षत्राणां यत्कृत्तिकाः * कृत्तिकाः प्रथमं विशाखे उत्तममित्यादि प्राक्कालविषयश्रुतिमूला विषुवद्वयोक्तिः। कृत्तिकाद्येंऽशे मेषान्ते, विशाखानां चतुर्थेऽशे वृश्चिकाद्येंऽशे ॥ ७६ ॥

विशाखानामिति ॥ कृत्तिकाशिरसि—मेषान्ते, विशाखातृतीयांशं—तुलान्तम् ॥ ७७ ॥

तदैवेति ॥ अयं चन्द्रार्कयोरुभयोरपि विषुवावस्थितिरूपो महाविषुवाख्यः पुण्यो दानकालः प्राचीनविषुवसंवादी नेदानीन्तनसंवादी। अतः कालान्तरेऽपि तत्कालीनचन्द्रार्कोभय विषुवविशेषसंस्थानस्योपलक्षणमिदम्। यथा इतः प्राङ्मीनान्तकन्यान्तयोश्चन्द्रार्कस्थितिर्दानकाल इत्यर्थः। इमं विजानीयात्—असंशयं गणितेनेमं काले बुद्ध्वा तत्र दानं दद्यात् ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणेभ्य इति। एतद्धि दानार्थं जातं विवृतं मुखं देवानाम्। अत्र काले दत्तं देवानां मुखे दत्तमिव साक्षात्प्रीणनमित्यर्थः * मुखमेतत्तु दैवतमिति वायूक्तेः। विषुवे-तत्कालीनमध्यवीथीप्रवेशे ॥ ७९ ॥

दानप्रसङ्गाद्यागादिपुण्यकालाहोरात्रादि ज्ञेयमित्याह—अहोरात्रेति ॥ ८० ॥

तपस्तपस्यौ मधुमाधवौ च शुक्रः शुचिश्चायनमुत्तरं स्यात् ।
नभोनभस्यौ च इषस्तथोर्जस्सहस्सहस्याविति दक्षिणं तत् ॥ ८१ ॥

लोकालोकश्च यश्शैलः प्रागुक्तो भवतो मया । लोकपालास्तु चत्वारस्तत्र तिष्ठन्ति सुव्रताः ॥ ८२ ॥
सुधामा शङ्खपाचैव कर्दमस्यात्मजौ द्विज । हिरण्यरोमा चैवान्यश्चतुर्थः केतुमानपि ॥ ८३ ॥
निर्द्वन्द्वा निरभीमाना निस्तन्द्रा निष्परिग्रहाः । लोकपालाः स्थिता ह्येते लोकालोके चतुर्दिशम् ॥
उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् । पितृयानः स वै पन्था वैश्वानरपथाद्बहिः ॥ ८५ ॥
तत्रासते महात्मान ऋषयो येऽग्निहोत्रिणः । भूतारम्भकृतं ब्रह्म शंसन्तो ऋत्विगुद्यताः ।
प्रारभन्ते लोककामास्तेषां पन्थास्स दक्षिणः ॥ ८६ ॥
चलितं ते पुनर्ब्रह्म स्थापयन्ति युगेयुगे । सन्तत्या तपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च ॥ ८७ ॥
जायमानास्तु पूर्वे ते पश्चिमानां गृहेषु वै । पश्चिमाश्चैव पूर्वेषां जायन्ते निधनेष्विह ॥ ८८ ॥
एवमावर्त्तमानास्ते तिष्ठन्ति नियतव्रताः । सवितुर्दक्षिणं मार्गं श्रिता ह्याचन्द्रतारकम् ॥ ८९ ॥

तप इति ॥ * तप इत्युक्ता पूर्वं माघाद्या ह्ययनक्लृप्तिः, प्राचीना । आश्लेषार्धाद्दक्षिणमुत्तरमयनं रवेर्धनिष्ठाद्यम् । आसीत्कदापि नूनं योनोक्तं चैव पूर्वशास्त्रेषु । सांप्रतमयनं सवितुः कर्कटकाद्यं मृगादितश्चाद्यम् ॥ इति वराहमिहिरोक्तिलिंगात ॥ ८१ ॥

लोकालोक इति ॥ पितृयानदक्षिणावधिभूतागस्त्यभ्रमणवृत्तलक्षकस्य लोकालोकस्योपरि प्रसंगाल्लोकपालस्थानोक्तिः । मात्स्ये हि * लोकपालाः स्थिता ह्येते लोकालोके चतुर्दिशम् ॥ उत्तरं यदगस्त्यस्य शृङ्गं देवर्षिपूजितम् ॥ ८२—८४ ॥

उत्तरमिति ॥ अजवीथी अश्विन्यादित्रित्रिनक्षत्रलक्षितनववीथीषु याम्यवीथीत्रये प्रथमा मूलादित्रिनक्षत्राश्रिता * नागगजैरावतवृषभगोजरद्गवाजमृगपावकाख्याः । अश्विन्याद्यैः कैश्चित्त्रिभक्रमाद्वीथयः कथिताः ॥ इति ज्योतिश्शास्त्रोक्तेः । * मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिशब्दिता । श्रवणं च श्रविष्ठा च मार्गी शतभिषक् तथा । वैश्वानरी भाद्रपदा रेवती चेति कीर्तिता ॥ इति वायुमात्स्योक्तेश्च । एतेनागस्त्याजवीथ्योर्मध्यदेशः सर्वोऽपि पितृयानमेव । किंतु तत्रस्थाऽपि तद्दक्षिणा वैश्वानरवीथी पितृयानतया न ग्राह्या ॥ ८५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र—पितृयाने भूतारम्भः कृतं—कृतिः कार्यं यस्य तद्ब्रह्म—कर्मकाण्डं स्तुवन्तः ऋत्विग्द्वारा यज्ञोद्युक्ताः कर्म प्रारभन्ते ॥ ८६, ८७ ॥

जायमाना । इति ॥ पूर्वे—पितरः, पश्चिमानां—स्वपुत्राणां, पश्चिमाः—पुत्राश्च, पूर्वेषां—स्वपुत्रीभूय स्थितानां, निधनेषु—कुलेषु, अधिकारिकर्मवशाच्छ्रुत्यादिसंप्रदायाय भूयो जायन्ते । निलयेष्विति च पाठः । यथाह वायुः * प्राप्ते त्रेतायुगे चैव पुनस्सप्तर्षयस्त्विह । प्रवर्तयन्ति तान्वर्णानाश्रमांश्च पृथक्पृथक् ॥ तेषामेवान्वये धीरा उत्पद्यन्ते पुनःपुनः ॥ जायमानः पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव ह । एवमावर्तमानास्ते द्वापरेषु पुनः पुनः ॥ कल्पानां भाष्यविद्यानां ज्ञानशास्त्रकृतश्च ये ॥ ८८ ॥

एवमिति ॥ दक्षिणो मार्गो धूमादिश्छान्दोग्योक्तो यथा * अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणेति मासांस्तानेते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः

नागवीथ्युत्तरं यच्च सप्तर्षिभ्यश्च दक्षिणम् । उत्तरः सवितुः पंथा देवयानश्च स स्मृतः ॥ ९० ॥
तत्र ते वशिनस्सिद्धा विमला ब्रह्मचारिणः । सन्ततिं ते जुगुप्सन्ति तस्मान्मृत्युर्जितश्च तैः ॥ ९१ ॥
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् । उदक्पन्थानमर्यम्णः स्थितान्याभूतसंप्लवम् ॥ ९२ ॥
ते संप्रयोगाल्लोभस्य मैथुनस्य च वर्जनात् । इच्छाद्वेषाप्रवृत्त्या च भूतारम्भविवर्जनात् ॥ ९३ ॥
पुनश्च कामासंयोगाच्छब्दादेर्दोषदर्शनात् । इत्येभिः कारणैः शुद्धास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ॥ ९४ ॥
आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं विभाव्यते । त्रैलोक्यस्थितिकालोऽयमपुनर्मार उच्यते ॥ ९५ ॥
ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां पापपुण्यकृतो विधिः । आभूतसंप्लवान्तं तु फलमुक्तं तयोर्द्विज ॥ ९६ ॥
यावन्मात्रे प्रदेशे तु मैत्रेयावस्थितो ध्रुवः । क्षयमायाति तावत्तु भूमेराभूतसंप्लवात् ॥ ९७ ॥
ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो यत्र व्यवस्थितः । एतद्विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्योम्नि भासुरम् ॥ ९८ ॥
निर्धूतदोषपङ्कानां यतीनां संयतात्मनाम् । स्थानं तत्परमं विप्र पुण्यपापपरिक्षये ॥ ९९ ॥
अपुण्यपुण्योपरमे क्षीणाशेषाप्तिहेतवः । यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १०० ॥
धर्मध्रुवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र वै लोकसाक्षिणः । तत्साष्टर्योत्पन्नयो(गेद्धा)गर्धिस्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥१०१॥
यत्रोतमेतत्प्रोतं च यद्भूतं सचराचरम् । भाव्यं च विश्वं मैत्रेय तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १०२ ॥

पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष वै सोमो राजा स देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति तस्मिन्यावत्संपात-मुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनरावर्त्तन्ते * इति। अत्र चोक्तः श्लोकः *धूमं रात्रिं बहुलमयने दक्षिणेऽर्कस्य मासाना-पद्यन्ते पितृपदमथ व्योम चन्द्रं दिवं च ॥ प्रत्यावृत्त्या गगनपवनौ धूममभ्रं च मेघं वृष्ट्युद्भिज्जान्पुरुषवनिते दक्षिणो मार्ग एषः ॥ ८९—९२ ॥

त इति ॥ भूतारम्भविवर्जनात्—निवर्तकश्रुत्याश्रयणात् ॥ ९३, ९४ ॥

आभूतसंप्लवम्—ब्रह्मदिनान्तं यावत्स्थितेरमृतत्वाख्यानम् । तदुदङ्मार्गस्थानां मुक्तिरित्याह—आभूत-संप्लवं स्थानममृतत्वमिति ॥ त्रैलोक्यस्थितिकाल एव इहामृतापुनर्मारपर्यायः ॥ ९५ ॥

ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यामिति ॥ ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां क्रियाभ्यां पापपुण्यापूर्वं भावयतः पुंसोऽयं फलभोगो विधिः । एवमाकल्पं ब्रह्महा नरकमश्वमेधी स्वर्गं भुंक्त इत्यर्थः ॥ ९६, ९७ ॥

अथ विष्णुपदं विष्णुपदीं च प्रसञ्जयति—ऊर्ध्वोत्तरमिति ॥ ऋषिभ्य उत्तरस्यां दिश्यूर्ध्वं च ध्रुवाधारो विष्णुपदाख्यं स्थानं भूम्यपेक्षया तृतीयम् । तच्च वैराजस्य हृदयनाडीस्थानीयत्वाद्विष्णोर्निवासः । अतोऽत्र विष्णुपदे स्वर्गाधिकसौख्यात्सत्यलोकादर्वाचीनत्वाच्च मोक्षोक्तिः क्रममुक्तयर्था । तत्स्थाः क्रमाद्ब्रह्मलोकमेत्य ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते । विष्णुपदे स्थितास्तत्र लब्धज्ञाना मुच्यन्ते; न तु तन्मुक्तैर्लभ्यं स्थानमित्यर्थः ॥ ९८—१०० ॥

धर्मध्रुवाद्या इति ॥ तस्य-विष्णोः, साष्टर्यं—समानैश्वर्यता। इन्द्रियादिवशीकरणैश्वर्याद्धि योगर्धिः—*ऐश्वर्या-द्द्विहितो योगो योगादैश्वर्यमिष्यते । योगैश्वर्यमृते मोक्षः कथंचिन्नोपपद्यते ॥ इति हरिवंशोक्तेः ॥ १०१, १०२ ॥

दिवीव चक्षुराततं विततं यन्महात्मनाम्। विवेकज्ञानदृष्टं च तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १०३ ॥
यस्मिन्प्रतिष्ठितो भास्वान्मेधीभूतः स्वयं ध्रुवः। ध्रुवे च सर्वज्योतींषि ज्योतिष्वम्भोमुचो द्विज ॥१०४॥
मेघेषु सन्तता वृष्टिर्वृष्टेः सृष्टेश्च पोषणम्। आप्यायनं च सर्वेषां देवादीनां महामुने ॥ १०५ ॥
ततश्चाज्याहुतिद्वारा पोषितास्ते हविर्भुजः। (सु) वृष्टेः कारणतां यान्ति भूतानां स्थितये पुनः ॥१०६॥
एवमेतत्पदं विष्णोस्तृतीयममलात्मकम्। आधारभूतं लोकानां त्रयाणां वृष्टिकारणम् ॥ १०७ ॥
ततः प्रभवति ब्रह्मन्सर्वपापहरा सरित्। गंगा देवांगनांगानामनुलेपनपिञ्जरा ॥ १०८ ॥
वामपादाम्बुजांगुष्ठनखस्रोतोविनिर्गताम्। विष्णोर्बिभर्ति यां भक्त्या शिरसाऽहर्निशं ध्रुवः ॥ १०९ ॥
यत्सप्तर्षयो यस्याः प्राणायामपरायणाः। तिष्ठन्ति वीचिमालाभिरुह्यमानजटाजले ॥ ११० ॥
वार्योघैः संततैर्यस्याः प्लावितं शशिमण्डलम्। भूयोऽधिकतरां कान्तिं वहत्येतदहःक्षये ॥ १११ ॥
मेरुपृष्ठे पतत्युच्चैर्निष्क्रान्ता शशिमण्डलात्। जगतः पावनार्थाय प्रयाति च चतुर्दिशम् ॥ ११२ ॥
सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च संस्थिता। एकैव या चतुर्भेदा दिग्भेदगतिलक्षणा ॥ ११३ ॥
भेदं चालकनन्दाख्यं यस्याः शर्वोऽपि दक्षिणम्। दधार शिरसा प्रीत्या वर्षाणामधिकं शतम् ॥११४॥

दिवीवेति ॥ चक्षुः—सूर्यः; अयं च * तद्विष्णोरिति मंत्रद्वयानुग्रहः ॥ १०३—१०७ ॥

तद्विष्णोः पदं सर्वस्य हेतुराश्रयश्चेत्युक्तम्। पावनं चेत्याह—ततः प्रभवतीत्यादिना ॥ तत इति ॥ ततः—विष्णुपदमार्गात्। गङ्गा हि * त्रिविक्रमपादोद्भिन्नब्रह्माण्डसुषिरोद्भवा। तथा च वामनपुराणे * ततः प्रताप-ब्रह्मन् बृहद्विष्ण्वंघ्रिरम्बरे। ब्रह्माण्डोदरमाहत्य निरालोकं जगाम सः ॥ विष्ण्वंघ्रिणा प्रसरता कटाहे हेम्नि भेदिते। म्बराद्विष्णुमायाऽथ बाह्यमम्भः कटाहतः ॥ विष्ण्वंघ्रिपद्मोरुदण्डाद्रां गता वै नदी तदा ॥ बाह्यतोयमहाधारा पापविनाशिनी ॥ इत्यादि। श्रीविष्णुधर्मोत्तरे च * ब्रह्माण्डस्ताडितस्तेन छिद्रतामगमत्प्रभो। ब्रह्माण्डं बाह्ये-न दशपापहृताऽऽवृतम् ॥ तेन छिद्रेण तत्तोयं विवेशाण्डं महीपते ॥ इति। पुराणान्तरे तु ब्रह्मणः कमण्डलु-ेन हरिचरणे क्षालिते गङ्गोद्भूतेति। अन्यत्र तु धर्म एव ब्रह्माज्ञया द्रवीभूत इति। अतस्त्रैविक्रमे पादे कमण्डलुजलेन क्षाल्यमाने तदपर्याप्त्या तत्पूर्त्यर्थं धर्मे द्रवीभूते तत्राप्यपूर्णे ब्रह्माण्डकटाहभेदे बाह्योदकधारा च्छिद्रेण विष्णुपादस्पर्शिनी गां गता गङ्गाऽऽसीदित्यविरोधः ॥ १०८ ॥

अथ ध्रुवादिपातालान्तमवतीर्णगंगाप्रशंसा—वामपादेति ॥ १०९ ॥

तत इति ॥ * विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः, इति मन्त्रोऽनुगृह्यते। ऊह्यमानजटाजल इति सप्तर्षी-णामघमर्षणस्नानसुखाधिक्योक्तिः ॥ ११०, १११ ॥

मेरुपृष्ठ इति ॥ शशिमण्डलान्निष्क्रान्ता सूर्यमार्गान्मेरुं गतेत्यर्थः। * विष्णुपादाच्छिशुमारादुध्रुवाच्च ात्सूर्यान्मेरुकूटाच्च विष्णोः। समागता शिवमूर्ध्नो हिमाद्रिम् * इत्यादि व्यासोक्तेः ॥ ११२—११४ ॥

शम्भोर्जटाकलापाच्च विनिष्क्रान्ताऽस्थिशर्कराः । प्लावयित्वा दिवं निन्ये या पापान्सगरात्मजान् ॥
स्नातस्य सलिले यस्याः सद्यः पापं प्रणश्यति । अपूर्वपुण्यप्राप्तिश्च सद्यो मैत्रेय जायते ॥ ११६ ॥
दत्ताः पितृभ्यो यत्रापस्तनयैः श्रद्धयाऽन्वितैः । समाशतं प्रयच्छंति तृप्तिं मैत्रेय दुर्लभाम् ॥ ११७ ॥
यस्यामिष्ट्वा महायज्ञैर्यज्ञेशं पुरुषोत्तमम् । द्विजभूपाः परां सिद्धिमवापुर्दिवि चेह च ॥ ११८ ॥
स्नानाद्विधूतपापाश्च यज्जलैर्यतयस्तथा । केशवासक्तमनसः प्राप्ता निर्वाणमुत्तमम् ॥ ११९ ॥
श्रुताऽभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीताऽवगाहिता । या पावयति भूतानि कीर्तिता च दिनेदिने ॥ १२० ॥
गंगागंगेति यन्नाम योजनानां शतेष्वपि । स्थितैरुच्चारितं हन्ति पापं जन्मत्रयार्जितम् ॥ १२१ ॥
यतस्सा पावनायालं त्रयाणां जगतामपि । समुद्भूता परं तत्तु तृतीयं भगवत्पदम् ॥ १२२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

शंभोरिति ॥ शर्कराः—नद्यन्तरसूक्ष्मशिलाः ; ता इव सागरास्थीनि प्लावयित्वा ॥ ११५—११९ ॥

श्रुतेति ॥ श्रुताऽभिलषितेत्यादौ आस(त्ति)क्तिभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वं यथोत्तरं दशगुणम् । यथा ब्रह्माण्ड-पुराणे * श्रुता गङ्गेति यैर्भक्त्या सकृद्दूरे स्थितैरपि । तत्रैव तारयेन्मर्त्यान्करुणार्द्रा भवार्णवात् ॥ कदा द्रक्ष्यामि तां गंगां कदा स्नानमहं लभे ॥ इति पुंसाऽभिलषिता कुलानि दश तारयेत् ॥ यथाकथंचिवै दृष्टा भक्तिः तश्चिन्मयी सकृत । गंगा तारयते तेषां कुलानां शतमंहसः । यैस्तु स्पृष्टा विशिष्टाङ्गा गङ्गा भक्त्या सकृन्नरैः । कुलानां तु सहस्रं वै तेषां तारयते भवात् । पीता धर्मद्रवी मर्त्यैः यैर्गङ्गा भक्तितस्सकृत् । तेषां कुलानामयुतं भवात्तारयते ध्रुवम् ॥ यैः पुण्यवाहिनी गंगा सकृद्भक्त्याऽवगाहिता ॥ तेषां कुलानां लक्षं तु भवात्तारयते ध्रुवम् ॥ यैर्दिनं सेविता भक्त्या गंगा पुण्यजला नरैः ॥ कुलानां दशलक्षं तु तेषां तारयते भवात ॥ १२० ॥

गंगागंगेति ॥ द्विरुक्तिः प्रतिसंध्यं च त्रिगावृत्तेर्विद्ध्यर्था । ब्रह्माण्डे * गंगागंगेति गंगेति यैस्त्रिसन्ध्यं त्रिरीरितम् । सुदूरस्थैश्च तत्पापं हन्ति जन्मत्रयार्जितम ॥ तथा * सहस्रयोजनस्थोऽपि त्रिसन्ध्यं त्रिस्समाहितः ॥ गंगा गंगेति यो ब्रूयात्स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ नामोपलक्षणं स्मरणस्यापि, * योजनानां सहस्रेषु गंगां यः स्मरते नरः । अपि दुष्कृतकर्माऽसौ लभते परमां गतिम ॥ इति मात्स्योक्तेः ॥ १२१ ॥

यत इति ॥ यत इति प्रकृतविष्णुपदमाहात्म्योपसंहारः । त्रयाणामिति पातालव्याप्तिश्चोक्ता सागरोद्धारार्था । तुशब्दोऽल्पमाहात्म्यनद्यन्तरोत्पत्तिस्थानात्सरःशैलद्रुमादेर्वैलक्षण्यं विष्णुपदस्य वदन् गंगामुत्कर्षयति ; गंगाया नद्यन्तरसाम्यदर्शिनो दोषस्मृतेः—* गंगायां वैष्णववीशक्तौ नद्यन्तरविभावनाम । प्रकुर्वन्ति च ये मर्त्या न तैस्तु सह संवसेत् ॥ नदीति नासंमन्तव्येति हि भविष्यद्वाक्यम् ॥ १२२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

तारामयं भगवतः शिशुमाराकृति प्रभोः । दिवि रूपं हरेर्यत्तु तस्य पुच्छे स्थितो ध्रुवः ॥ १ ॥
सैष भ्रमन् भ्रामयति चन्द्रादित्यादिकान् ग्रहान् । भ्रमन्तमनु तं यान्ति नक्षत्राणि च चक्रवत् ॥ २॥
सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह । वातानीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवे बद्धानि तानि वै ॥ ३ ॥
शिशुमाराकृति प्रोक्तं यद्रूपं ज्योतिषां दिवि । नारायणोऽयनं धाम्नां तस्याधारः स्वयं हृदि ॥ ४ ॥
उत्तानपादपुत्रस्तु तमाराध्य जगत्पतिम् । स ताराशिशुमारस्य ध्रुवः पुच्छे व्यवस्थितः ॥ ५ ॥
आधारः शिशुमारस्य सर्वाध्यक्षो जनार्दनः । ध्रुवस्य शिशुमारस्तु ध्रुवे भानुर्व्यवस्थितः ॥ ६ ॥
तदाधारं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम् ॥ ७ ॥
येन विप्र विधानेन तन्ममैकमनाः शृणु । विवस्वानष्टभिर्मासैरादायापो रसात्मिकाः ।
वर्षत्यम्बु ततश्चान्नमन्नादप्यखिलं जगत् ॥ ८ ॥
विवस्वानंशुभिस्तीक्ष्णैरादाय जगतो जलम् । सोमं पुष्यात्यथेन्दुश्च वायुनाडीमयैर्दिवि ।
नालैर्विक्षिपतेऽभ्रेषु धूमाग्न्यनिलमूर्तिषु ॥ ९ ॥
न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्यतः । अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः ।
संस्कारं कालजनितं मैत्रेयासाद्य निर्मलाः ॥ १० ॥
सरित्समुद्रभौमास्तु तथाऽऽपः प्राणिसंभवाः । चतुष्प्रकारा भगवानादत्ते सविता मुने ॥ ११ ॥
आकाशगंगासलिलं तथाऽऽदाय गभस्तिमान् । अनभ्रगतमेवोर्व्यां सद्यः क्षिपति रश्मिभिः ॥ १२ ॥
तस्य संस्पर्शनिर्धूतपापपंको द्विजोत्तम । न याति नरकं मर्त्यो दिव्यं स्नानं हि तत्स्मृतम् ॥ १३ ॥
दृष्टसूर्यं हि यद्वारि पतत्यभ्रैर्विना दिवः । आकाशगंगासलिलं तद्गोभिः क्षिप्यते रवेः ॥ १४ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

अथ ध्रुवप्रसंगात्तद्द्वारा सर्वाधारं तारापुञ्जकल्पितावयवं शिशुमाराकृति भगवतो रूपमाह—तारामयमिति ॥ १, २ ॥

सूर्याचन्द्रमसाविति ॥ वातानीकमयैः—वातस्कन्धमयैः, ऊर्ध्वं क्रमात् सप्तस्थानस्थमेघार्केन्दुनक्षत्रग्रहसप्तर्षिध्रुवाश्रयैः; * आवहः प्रवहश्चैव तथैवानुवहः परः ॥ संवहो विवहश्चैव तदूर्ध्वं स्यात्परावहः ॥ तथा परिवहश्चोर्ध्वं वायोर्वै सप्त नेमयः ॥ इति कूर्मोक्तेः ॥ ३ ॥

शिशुमारेति ॥ ज्योतिषां रूपमित्यन्वयः । धाम्नां—तेजसां लोकानां चायनम्—आश्रयो नारायणः, तस्य हृद्याधारभूतस्तिष्ठति ॥ ४—६ ॥ तदाधारमिति ॥ तदाधारं—भान्वाधारम् ॥ ७, ८ ॥

उक्तं वर्षप्रकारं प्रपञ्चयति विवस्वानंशुभिरिति ॥ नालैः—मार्गैः ॥ ९—१४ ॥

कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु विषमेष्वम्बु यद्दिवः। दृष्टार्कपतितं ज्ञेयं तद्गाङ्गं दिग्गजोज्झितम् ॥ १५ ॥
युग्मर्क्षेषु च यत्तोयं पतत्यर्कोज्झितं दिवः। तत्सूर्यरश्मिभिः सर्वं समादाय निरस्यते ॥ १६ ॥
उभयं पुण्यमत्यर्थं नृणां पापभयापहम्। आकाशगंगासलिलं दिव्यं स्नानं महामुने ॥ १७ ॥
यत्तु मेघैः समुत्सृष्टं वारि तत्प्राणिनां द्विज। पुष्णात्यौषधयः सर्वा जीवनायामृतं हि तत् ॥ १८ ॥
तेन वृद्धिं परां नीतः सकलश्चौषधीगणः। साधकः फलपाकान्तः प्रजानां द्विज जायते ॥ १९ ॥
तेन यज्ञान्यथाप्रोक्तान्मानवाः शास्त्रचक्षुषः। कुर्वन्त्यहरहस्तैश्च देवानाप्याययन्ति ते ॥ २० ॥
एवं यज्ञाश्च वेदाश्च वर्णाश्च द्विजपूर्वकाः। सर्वे देवनिकायाश्च पशुभूतगणाश्च ये ॥ २१ ॥
वृष्ट्या धृतमिदं सर्वमन्नं निष्पाद्यते यया। साऽपि निष्पाद्यते वृष्टिः सवित्रा मुनिसत्तम ॥ २२ ॥
आधारभूतः सवितुर्ध्रुवो मुनिवरोत्तम। ध्रुवस्य शिंशुमारोऽसौ सोऽपि नारायणात्मकः ॥ २३ ॥
हृदि नारायणस्तस्य शिंशुमारस्य संस्थितः। बिभर्ति सर्वभूतानामादिभूतः सनातनः ॥ २४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

त्र्यशीतिमण्डलशतं काष्ठयोरन्तरं द्वयोः। आरोहणावरोहाभ्यां भानोरब्देन या गतिः ॥ १ ॥

कृत्तिकादिष्विति ॥ कृत्तिकामृगशिरःप्रभृत्ययुग्मनक्षत्रेष्वर्के स्थिते ॥ १५ ॥

युग्मर्क्षेष्विति ॥ एवं रोहिण्यार्द्रादिषु युग्मेष्वर्के स्थिते अर्काक्रान्तनक्षत्रादेव वृष्टिव्यवहारलिंगात् पूर्वाषाढागतो भानुरित्यादेः ॥ १६, १७ ॥

यत्त्विति ॥ ओषधयः—ओषधीः ॥ १८ ॥ तेनेति ॥ साधकः, शरीरोत्पत्तिपोषणयोः ॥ १९ ॥

तेनेति ॥ तेन—ओषधिगणेन, तैः—यज्ञैः ॥ २०—२३ ॥ हृदीति ॥ बिभर्ति शिंशुमारम ॥ २४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

अथ भानुरथस्य दिनभ्रमणवृत्तसंख्यामाह—त्र्यशीतीति ॥ काष्ठयोरन्तरम्—उदग्दक्षिणसीमयोर्मध्यस्थवियत्प्रदेशः त्र्यशीतिशतधा भिन्नः, आरोहणावरोहणाभ्यां भानोरब्देन या गतिः स्यात्। गम्यत इति गतिः ॥ महाक्षे हि तत्तद्वृत्तरेखान्तरालमुदगयनेऽनुदिनं मेरुमभिमुखो रथो यावत्काष्ठान्तमारोहति, याम्यायने तु तान्येव मण्डलान्तरालानि प्रत्यहं मानसोत्तराभिमुखोऽवरोहति यावत्काष्ठम्। एवं च भानोरेकाब्दसाध्या द्वादशराशिभोगात्मिका षट्षष्ट्युत्तरत्रिशतवारभ्रमेण गतिः स्यात्। सर्वोत्तरमेरुपतितगंगाप्रवाहाणां तत्तद्दक्षिणाब्धिप्रवेशोक्त्या मेरोरुन्नतिनिश्चयान्महाक्षस्य च भूमेरुपरि लक्षोच्छ्रितत्वाद्रथस्य उदगारोहो दक्षिणावरोहश्च युक्तः। तथा यदिन्द्रप्रागुदक्तिर्यग्गतिः अधरादुदक्तादिति च याम्यदिशोरधरोत्तरत्वं श्रूयते ॥ १ ॥

स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यै ऋषिभिस्तथा। गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥ २ ॥
धाता क्रतुस्थला चैव पुलस्त्यो वासुकिस्तथा। रथभृद्ग्रामणीर्हेतिस्तुम्बुरुश्चैव सप्तमः ॥ ३ ॥
एते वसन्ति वै चैत्रे मधुमासे सदैव हि। मैत्रेय स्यन्दने भानोः सप्त मासाधिकारिणः ॥ ४ ॥
अर्यमा पुलहश्चैव रथौजाः पुञ्जिकस्थला। प्रहेतिः कच्छवीरश्च नारदश्च रथे रवेः ॥ ५ ॥
माधवे निवसन्त्येते शुचिसंज्ञे निबोध मे ॥ ६ ॥
मित्रोऽत्रिस्तक्षको रक्षः पौरुषेयोऽथ मेनका। हाहा रथस्वनश्चैव मैत्रेयैते वसन्ति वै ॥ ७ ॥
वरुणो वसिष्ठो नागश्च सहजन्या हुहू(रथ)थः। रथचित्रस्तथा शुक्रे वसन्त्याषाढसंज्ञके ॥ ८ ॥
इन्द्रो विश्वावसुः स्रोता एलापुत्रस्तथांगिराः। प्रम्लोचा च नभस्येते सर्पिश्चार्के वसन्ति वै ॥ ९ ॥
विवस्वानुग्रसेनश्च भृगुरापूरणस्तथा। अनुम्लोचा शंखपालो व्याघ्रो भाद्रपदे तथा ॥ १० ॥
पूषा च सुरुचिर्वातो गौतमोऽथ धनञ्जयः। सुषेणोऽन्यो घृताची च वसन्त्याश्वयुजे रवौ ॥ ११ ॥
विश्वावसुर्भरद्वाजः पर्जन्यैरावतौ तथा। विश्वाची सेनजिच्चापः कार्तिके च वसन्ति वै ॥ १२ ॥
अंशकाश्यपताक्ष्यास्तु महापद्मस्तथोर्वशी। चित्रसेनस्तथा विद्युन्मार्गशीर्षेऽधिकारिणः ॥ १३ ॥
क्रतुर्भगस्तथोर्णायुः स्फूर्जः कार्कोटकस्तथा। अरिष्टनेमिश्चैवान्या पूर्वचित्तिर्वराप्सराः ॥ १४ ॥
पौषमासे वसन्त्येते सप्त भास्करमण्डले। लोकप्रकाशनार्थाय विप्रवर्याधिकारिणः ॥ १५ ॥

स रथ इत्यादि ॥ ग्रामण्यो यक्षाः ॥ २ ॥

धातेति ॥ रथभृद्ग्रामणीः—रथभृन्नाम यक्षः। हेतिः—राक्षसः ॥ रथकृदिति च पाठः ॥ ३, ४ ॥

अर्यमेति ॥ रथौजाः यक्षः, प्रहेतिः राक्षसः, कच्छवीरः सर्पः, नारदो गन्धर्वः ॥ कच्छनीरश्चेति पाठः ॥ ५, ६ ॥ मित्र इति ॥ रथस्वनो यक्षः ॥ ७ ॥

वरुण इति ॥ वरुणो वसिष्ठो नागश्चेति पाठः, * ग्रीष्मर्तौ तक्षको नाग एव चेति लैङ्गोक्तेः। रथो राक्षसः, रथचित्रो यक्षः ॥ ८ ॥

इन्द्र इति ॥ स्रोताः यक्षः। सर्पाः—सकारान्तोऽयं शब्दः राक्षसनाम। विश्वावसुः स्रोतः सर्पाश्चार्के, इति च पाठः ॥ ९ ॥

विवस्वानिति ॥ उग्रसेनो गन्धर्वः, आपूरणो यक्षः, व्याघ्रो राक्षसः ॥ १० ॥

पूषेति ॥ वसुरुचिर्गन्धर्वः, वातो राक्षसः, धनञ्जयः सर्पः, सुषेणो यक्षः ॥ ११ ॥

विश्वावसुरिति ॥ विश्वावसुर्गन्धर्वः, ऐरावतः सर्पः, सेनजिद्यक्षः, आपः राक्षसः ॥ १२ ॥

अंशेति ॥ ताक्ष्यो यक्षः, महापद्मः सर्पः, विद्युद्राक्षसः ॥ १३ ॥

क्रतुरिति ॥ ऊर्णायुर्गन्धर्वः। सूर्यः कार्कोटक इति पाठः। सूर्यो राक्षसः, अरिष्टनेमिर्यक्षः ॥ १४, १५ ॥

त्वष्टाऽथ जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा । ब्रह्मोपेतोऽथ ऋतजिद्धृतराष्ट्रश्च सप्तमः ॥ १६ ॥
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे । श्रूयतां चापरे सूर्ये फाल्गुने निवसन्ति ये ॥ १७ ॥
विष्णुरश्वतरो रम्भा सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् । विश्वामित्रस्तथा रक्षो यज्ञोपेतो महामुने ॥ १८ ॥
मासेष्वेतेषु मैत्रेय वसन्त्येते तु सप्तकाः । सवितुर्मण्डले ब्रह्मन्विष्णुशक्त्युपबृंहिताः ॥ १९ ॥
स्तुवन्ति मुनयः सूर्यं गंधर्वैर्गीयते पुरः । नृत्यन्त्यप्सरसो यान्ति सूर्यस्यानु निशाचराः ॥ २० ॥
वहन्ति पन्नगा यक्षैः क्रियतेऽभीषुसंग्रहः ॥ २१ ॥
वालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य समासते ॥ २२ ॥
सोऽयं सप्तगणः सूर्यमण्डले मुनिसत्तम । हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुः स्वसमयं गतः ॥ २३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

त्वष्टेति ॥ कम्बलः सर्पः, ब्रह्मोपेतो राक्षसः । ब्रह्मापेत इति च पाठः । ऋतजिद्यक्षः, धृतराष्ट्रो गन्धर्वः ॥ १६, १७ ॥

विष्णुरिति ॥ अश्वतरः सर्पः, सूर्यवर्चाः गन्धर्वः, सत्यजिद्यक्षः, श्रावणकार्तिकयोर्द्वौ विश्वावसुगन्धर्वौ ॥ १८ ॥

मासेष्विति ॥ एते च सप्तगणाः कौर्मे विभज्योक्ताः * धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणश्चेन्द्र एव च ॥ विवस्वानथ पूषा च पर्जन्यश्चांशुरेव च ॥ भगस्त्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः । पुलस्त्यः पुलहश्चात्रिर्वसिष्ठोऽथाङ्गिरा भृगुः ॥ गौतमश्च भरद्वाजः काश्यपः क्रतुरेव च । जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ रथकृच्च रथौजाश्च ग्रामणीश्च रथस्वनः । चित्रस्रोताः पूरणश्च सुषेणः सेनजित्तथा । तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च ऋतजित्सत्यजित्तथा ॥ एते यक्षाः । * अथ हेतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो वधस्तथा । सर्पो व्याघ्रस्तथाऽऽपश्च वातो विद्युद्दिवाकरः ॥ ब्रह्मोपेतश्च विप्रेन्द्रा यज्ञोपेतश्च राक्षसाः । वासुकिः कच्छवीरश्च तक्षकः सर्पपुङ्गवः । एलापुत्रः शंखपालस्तथैरावतसंज्ञितः ॥ धनञ्जयो महापद्मस्तथा कार्कोटको द्विजाः ॥ कम्बलोऽश्वतरश्चैव वहन्त्येनं यथाक्रमम् । तुम्बुरुर्नारदो हाहाहूहूर्विश्वावसुस्तथा ॥ उग्रसेनो यसुरुचिर्विश्वावसुरथापरः । चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः ॥ सूर्यवर्चा द्वादशैते गन्धर्वा गायतां वराः । कृतस्थलाऽप्सरोवर्या तथाऽन्या पुञ्जिकस्थला ॥ मेनका सहजन्या च प्रम्लोचा च द्विजोत्तमाः । अनुम्लोचा घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा ॥ अन्या च पूर्वचित्तिः स्यादन्या चैव तिलोत्तमा । रम्भा चेति ॥ १९—२२ ॥

सोऽयमिति ॥ हिमोष्णवारिशब्दैर्वृष्टिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । एष गणो हेमंतादिस्वकाले हिमादेः स्वभक्तानां पापक्षयादेश्च हेतुर्भवति "एते तपन्ति वर्षन्ति भान्ति पान्ति स्रवन्ति च । भूतानामशुभं किंचिद्व्यपोहन्तीह कीर्तिताः" इति लैंगवायव्योक्तेः ॥ २३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

मैत्रेयः—

यदेतद्भगवानाह गणस्सप्तविधो रवेः। मण्डले हिमतापादेः कारणं तन्मया श्रुतम् ॥ १ ॥
व्यापारश्चापि कथितो गन्धर्वोरगरक्षसाम्। ऋषीणां वालखिल्यानां तथैवाप्सरसां गुरो ॥ २ ॥
यक्षाणां च रथे भानोर्विष्णुशक्तिधृतात्मनाम्। किं चादित्यस्य यत्कर्म तन्नात्रोक्तं त्वया मुने ॥ ३ ॥
यदि सप्तगणो वारि हिममुष्णं च वर्षति। तत्किमत्र रवेर्येन वृष्टिः सूर्यादितीर्यते ॥ ४ ॥
विवस्वानुदितो मध्ये यात्यस्तमिति किं जनः। ब्रवीत्येतत्समं कर्म यदि सप्तगणस्य तत् ॥ ५ ॥

श्रीपराशरः—

मैत्रेय श्रूयतामेतद्यद्भवान्परिपृच्छति। यथा सप्तगणेऽप्येकः प्राधान्येनाधिको रविः ॥ ६ ॥
सर्वशक्तिः परा विष्णोः ऋग्यजुस्सामसंज्ञिता। सैषा त्रयी तपत्यंहो जगतश्च हिनस्ति या ॥ ७ ॥
सैषा विष्णुः स्थितः स्थित्यां जगतः पालनोद्यतः। ऋग्यजुस्सामभूतोऽन्तः सवितुर्द्विज तिष्ठति ॥ ८ ॥
मासिमासि रविर्योयस्तत्र तत्र हि सा परा। त्रयीमयी विष्णुशक्तिरवस्थानं करोति वै ॥ ९ ॥
ऋचस्स्तुवन्ति पूर्वाह्णे मध्याह्नेऽथ यजूंषि वै। बृहद्रथन्तरादीनि सामान्यह्नःक्षये रविम् ॥ १० ॥
अङ्गमेषा त्रयी विष्णो ऋग्यजुस्सामसंज्ञिता। विष्णुशक्तिरवस्थानं सदाऽऽदित्ये करोति सा ॥ ११ ॥
न केवलं रवेः शक्तिर्वैष्णवी सा त्रयीमयी। ब्रह्माथ पुरुषो रुद्रस्त्रयमेतत्त्रयीमयम् ॥ १२ ॥
सर्गादौ ऋङ्मयो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः। रुद्रस्साममयोऽन्ताय तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ १३ ॥

अथैकादशोऽध्यायः

सर्वशक्तिरित्यादि ॥ सर्वशक्तिः—संपूर्णशक्तिः, यत्तपति यच्च जगतोऽहो हिनस्ति सैषा विष्णोः परा सर्वशक्तिः ऋग्यजुस्सामसंज्ञिता त्रयीत्यन्वयः ॥ १–७ ॥

सैषेति ॥ जगतः पालनोद्यतः स्थित्यां स्थितो विष्णुः सैव शक्तिः। शक्तिशक्तिमतोरभेदात्सामानाधिकरण्यनिर्देशः। ऋग्यजुस्सामशरीरो विष्णुः सवितुरन्तस्तिष्ठति; अतो रवेः प्राधान्यम् ॥ ८, ९ ॥

ऋच इति ॥ ऋचः स्तुवन्ति, रवौ तिष्ठन्तं विष्णुमिति शेषः ॥ १० ॥

अङ्ग इति ॥ अङ्गशक्तिशब्दौ शरीरपर्यायौ, * शब्दमूर्तिधरस्यैतद्रूपमिति ह्युक्तम् ॥ अंश एवेति च पाठः ॥ ११ ॥

सा वैष्णवी त्रयीमयी शक्तिर्न केवलं रवेरेवान्तस्था, किन्तु ब्रह्मादीनामपीत्याह—न केवलमिति ॥ १२ ॥

सर्गादाविति ॥ तस्मात्—अन्तहेतुरुद्रसंबन्धात्, तस्य—साम्नः ॥ १३ ॥

एवं सा सात्त्विकी शक्तिर्वैष्णवी या त्रयीमयी। आत्मसप्तगणस्थं तं भास्वन्तमधितिष्ठति ॥ १४ ॥
तया चाधिष्ठितस्सोऽपि जाज्वलीति स्वरश्मिभिः। तमस्समस्तजगतां नाशं नयति चाखिलम् ॥ १५ ॥
स्तुवन्ति चैनं मुनयो गन्धर्वैर्गीयते पुरः। नृत्यन्त्यप्सरसो यान्ति तस्य चानु निशाचराः ॥ १६ ॥
वहन्ति पन्नगा यक्षैः क्रियतेऽभीषुसंग्रहः। वालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य समासते ॥ १७ ॥
नोदेता नास्तमेता च कदाचिच्छक्तिरूपधृक्। विष्णुर्विष्णोः पृथक् तस्य गणस्सप्तविधोऽप्ययम् ॥ १८ ॥
स्तम्भस्थदर्पणस्यैति योयथासन्नतां नरः। छायादर्शनसंयोगं स स प्राप्नोत्यथात्मनः ॥ १९ ॥
एवं सा वैष्णवी शक्तिर्नैवापैति ततो द्विज। मासानुमासं भास्वन्तमध्यास्ते तत्र संस्थितम् ॥ २० ॥
पितृदेवमनुष्यादीन्स सदाऽऽप्याययन्प्रभुः। परिवर्तत्यहोरात्रकारणं सविता द्विज ॥ २१ ॥
सूर्यरश्मिसुषुम्णा यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः। कृष्णपक्षेऽमरैः शश्वत्पीयते वै सुधामयः ॥ २२ ॥
पीतं तं द्विकलं सोमं कृष्णपक्षक्षये द्विज। पिबन्ति पितरस्तेषां भास्करात्तर्पणं तथा ॥ २३ ॥
आदत्ते रश्मिभिर्यं तु क्षितिसंस्थं रसं रविः। तमुत्सृजति भूतानां पुष्ट्यर्थं सस्यवृद्धये ॥ २४ ॥
तेन प्रीणात्यशेषाणि भूतानि भगवान्रविः। पितृदेवमनुष्यादीनेवमाप्याययत्यसौ ॥ २५ ॥

उपसंहरति एवमिति ॥ सात्त्विकी—शुद्धसत्त्वमयी वैष्णवी शक्तिः, आत्मसप्तगणस्थं—स्वशरीरभूतसप्तवर्गान्तर्गतं भास्वन्तमधितिष्ठति—भास्वत्यतिशयेन तिष्ठति ॥ १४, १५ ॥

प्राधान्यादन्येऽपि स्तुत्याद्यैरेनमुपासत इत्याह—स्तुवन्ति चैनमिति ॥ १६, १७ ॥

नेति ॥ शक्तिरूपधृग्विष्णुरधिष्ठाता स्थायी नोदेति नास्तमेति, अधिष्ठेयात्संचारिणो गणाद्भिन्नत्वात् ॥ १८ ॥

स्तंभस्थेति ॥ छायादर्शनसंयोगं—छायायाः प्रतिबिम्बस्य आदर्शनस्य दर्पणस्य च संयोगम् ॥ १९ ॥

एवमिति ॥ ततः—दर्पणस्थानीयात्सूर्यपदाधिकारिणः, तत्र—सूर्यपदे मासानुमासं—मासान्मासान्तरं प्रतिमासमित्यर्थः। पुंखानुपुंखमितिवत्। यद्वा मासेषु द्वादशसु अनुमासेऽधिकमासे च; तेन यो मासोऽधिकस्तन्मासोक्तसप्तगणावृत्तिः स्यात् ॥ २०, २१ ॥

पित्राद्याप्यायनप्रकारमाह—सूर्यरश्मिरिति ॥ तर्पितः—शुक्लप्रतिपदादिक्रमात्पूरितः पीयते। प्रतिपदादिपानं हि क्षयहेतुः, अतः षोडशकलस्य कृष्णप्रतिपदमारभ्य एकैका कला अमरैः पीयते, * प्रथमां पिबते वह्निरित्यादिस्मृतेः ॥ २२ ॥

पीतमिति ॥ अतः कृष्णचतुर्दश्यन्ते द्विकलत्वम्, कृष्णपक्षक्षये—दर्शे पिबन्ति एककलावर्जम्; तेषां—देवपितॄणाम्, तथा—उक्तप्रकारेण ॥ २३ ॥

मनुष्यादितर्पणमाह—आदत्त इति ॥ भूतानां—मनुष्यादीनाम् ॥ २४, २५ ॥

पक्षतृप्तिं तु देवानां पितॄणां चैव मासिकीम्। शश्वत्तृप्तिं च मर्त्यानां मैत्रेयार्कः प्रयच्छति॥ २६॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे एकादशोऽध्यायः॥ ११॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः। वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ॥ १॥

वीथ्याश्रयाणि ऋक्षाणि ध्रुवाधारेण वेगिना। ह्रासवृद्धिक्रमस्तस्य रश्मीनां सवितुर्यथा॥ २॥

अर्कस्येव हि तस्याश्वाः सकृद्युक्ता वहन्ति ते। कल्पमेकं मुनिश्रेष्ठ वारिगर्भसमुद्भवाः॥ ३॥

क्षीणं पीतं सुरैस्सोममाप्याययति दीप्तिमान्। मैत्रेयैककलं सन्तं रश्मिनैकेन भास्करः॥ ४॥

क्रमेण येन पीतोऽसौ देवैस्तेन निशाकरम्। आप्याययत्यनुदिनं भास्करो वारितस्करः॥ ५॥

देवपितृमर्त्यानां तृप्तिं कालतो विशिनष्टि—पक्षेति॥ * शुक्ले पूर्वे कृष्णे पिबन्ति देवाः, इति तेषां शुक्लपक्षे तृप्तिः। एकमासिकीम्—पूर्वदर्शादुत्तरदर्शं यावत्। यद्वा देवानां दर्शपूर्णमासयोरिष्टिः, पितॄणां दर्श एवेष्टिः, मनुष्याणां नित्यभुक्तिश्च, तत्तत्साधनहविर्निष्पत्तिः सूर्यसाध्येति दिनपक्षादितृप्तिः, * तस्मादहरहर्मनुष्याः इत्यादिश्रुतेः। अर्कः प्रयच्छतीति पुनः कीर्तनात् ग्रहान्तरकृतं वृष्ट्यादिफलमपि तत्तताराग्रहानुग्राहकरश्मिद्वाराऽर्क एव प्रयच्छतीत्युक्तं स्यात्। यथा—कौर्मे * हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः। विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्णाति सर्वदा। विश्वव्यचा सूर्यरश्मिः सितं पुष्णाति नित्यशः। संयद्वसुरिति ख्यातो यस्स पुष्णाति लोहितम्॥ बृहस्पतिं स पुष्णाति रश्मिरर्वावसुः प्रभोः॥ शनैश्चरं स पुष्णाति सप्तमस्तु स्वराड्वयः॥ इति॥ २६॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे एकादशोऽध्यायः॥ ११॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

अर्कस्यैवेति॥ वारिगर्भसमुद्भवाः—जलमयाः, * वारिगर्भसमुद्भूतो रथस्साश्वस्ससारथिरित्यादित्यपुराणे॥ १—३॥ क्षीणमिति॥ क्षीणम्—अल्पीभूतशुक्लकलम्। तदुक्तं—* देवैस्संपीयमानस्य शुक्ला वर्धन्ति वै कलाः॥ सोमस्य कृष्णपक्षादौ भास्कराभिमुखस्य तु॥ प्रक्षीयन्तेऽपरे भागे पीयमानाः कलाः क्रमात्॥ इत्यादि। आप्याययति—शुक्लकला वर्धयति * सुषुम्नाप्यायमानस्य शुक्ले वर्धन्ति वै कला इति॥ ४॥

क्रमेणेति॥ येन क्रमेणेति। कृष्णपक्षे यत्तिथौ बिम्बस्य यद्भागे यावान् ह्रासः शुक्ले तद्भागे तावत्येव वृद्धिरिति। तस्करः—अलक्षितं हर्ता॥ ५॥

संभृतं चार्धमासेन तत्सोमस्थं सुधामृतम् । पिबन्ति देवा मैत्रेय सुधाहारा यतोऽमराः ॥ ६ ॥
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च । त्रयस्त्रिंशत्तथा देवाः पिबन्ति क्षणदाकरम् ॥ ७ ॥
कलाद्वयावशिष्टस्तु प्रविष्टस्सूर्यमण्डलम् । अमाख्यरश्मौ वसति अमावास्या ततस्स्मृता ॥ ८ ॥
अप्सु तस्मिन्नहोरात्रे पूर्वं विशति चन्द्रमाः । ततो वीरुत्सु वसति प्रयात्यर्कं ततः क्रमात् ॥ ९ ॥
छिनत्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्संस्थे निशाकरे । पत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥ १० ॥
सोमं पञ्चदशे भागे किंचिच्छिष्टे कलात्मके । अपराह्णे पितृगणा जघन्यं पर्युपासते ॥ ११ ॥
पिबन्ति द्विकलाकारं शिष्टा तस्य कला तु या । सुधामृतमयी पुण्या तामिन्दोः पितरो मुने ॥ १२ ॥
निस्सृतं तदमावास्यां गभस्तिभ्यस्सुधामृतम् । मासं तृप्तिमवाप्याग्र्यां पितरस्सन्ति निर्वृताः ।
सौम्या बर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्ताश्च ते त्रिधा ॥ १३ ॥
एवं देवान् सिते पक्षे कृष्णपक्षे तथा पितॄन् । वीरुधश्चामृतमयैः शीतैरप्परमाणुभिः ॥ १४ ॥
वीरुधोषधिनिष्पत्त्या मनुष्यपशुकीटकान् । आप्याययति शीतांशुः प्राकाश्याह्लादनेन च ॥ १५ ॥
वाय्वग्निद्रव्यसंभूतो रथश्चन्द्रसुतस्य च । पिशंगैस्तुरगैर्युक्तः सोऽष्टाभिर्वायुवेगिभिः ॥ १६ ॥
सवरूथस्सानुकर्षो युक्तो भूसंभवैर्हयैः । सोपासंगपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥ १७ ॥
अष्टाभिः काञ्चनः श्रीमान्भौमस्यापि रथो महान् । पद्मरागारुणैरश्वैः संयुक्तो वह्निसम्भवैः ॥ १८ ॥
अष्टाभिः पांडुरैर्युक्तो वाजिभिः कांचनो रथः । तस्मिंस्तिष्ठति वर्षं वै राशौराशौ बृहस्पतिः ॥ १९ ॥
आकाशसंभवैरश्वैः शबलैः स्यन्दनं युतम् । समारुह्य शनैर्याति मन्दगामी शनैश्चरः ॥ २० ॥

संभृतमिति ॥ सुधामृतम्—सुष्ठु धीयते पीयत इति सुधा, सैवामृतम् ॥ ६, ७ ॥

कलाद्वयावशिष्ट इति ॥ प्रविष्ट इति । तद्रश्म्यभिभवात्प्रविष्ट इव ॥ ८—१० ॥

सोममिति ॥ कलात्मके पंचदशेंशे किंचिच्छिष्टे दर्शापराह्णे, जघन्यं—पश्चाद्द्विकलं सोमं पितृगणाः पर्युपासते ॥ ११ ॥

पिबन्तीति ॥ किञ्चिच्छिष्टा या पंचदशी कला तां कलां पितरः पिबन्ति न षोडशीमित्यर्थः ॥ १२ ॥

निस्सृतमिति ॥ आदित्यरश्मिद्वारा निस्सृतं तत्सुधामृतं पीत्वेति शेषः ॥ १३ ॥

किञ्च, *तस्मादापूर्यमाणपक्षे यजन्त इति श्रुतेः, *अपरपक्षे पितॄणामिति स्मृतेश्च शुक्लकृष्णयोर्देवान्पितॄंश्च यागद्वारेणाप्याययतीत्याह-एवमिति ॥ १४ ॥

वीरुदिति ॥ प्रकाशस्य भावः प्राकाश्यं, प्राकाश्यमाह्लादनं चेति द्वंद्वैकवद्भावः । प्रकाशाह्लादनेन चेति पाठः ॥ १५, १६ ॥

सवरूथ इति ॥ * वरूथो रथगुप्तिर्या तिरोधत्ते रथस्थितम् ॥ रथस्याधःस्थितं काष्ठमनुकर्षो निगद्यते ॥ उपासङ्गो रथोपस्थः, इति ॥ १७, १८ ॥

अष्टाभिरिति ॥ राशौ वर्षं तिष्ठतीति तत्तद्ग्रहराशिवारोपलक्षणम् ॥ १९, २० ॥

स्वर्भानोस्तुरगा ह्यष्टौ भृङ्गाभा धूसरं रथम् । सकृद्युक्तास्तु मैत्रेय वहन्त्यविरतं सदा ॥ २१ ॥
आदित्यान्निस्सृतो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु । आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सौरेषु पर्वसु ॥ २२ ॥
तथा केतुरथस्याश्वा अप्यष्टौ वातरंहसः । पलालधूमवर्णाभा लाक्षारसनिभारुणाः ॥ २३ ॥
एते मया ग्रहाणां वै तवाख्याता रथा नव । सर्वे ध्रुवे महाभाग प्रबद्धा वायुरश्मिभिः ॥ २४ ॥
ग्रहर्क्षताराधिष्ण्यानि ध्रुवे बद्धान्यशेषतः । भ्रमन्त्युचितचारेण मैत्रेयानिलरश्मिभिः ॥ २५ ॥
यावन्त्यश्चैव तारास्ता तावन्तो वातरश्मयः । सर्वे ध्रुवे निबद्धास्ते भ्रमन्तो भ्रामयन्ति तम् ॥ २६ ॥
तैलपीडा यथा चक्रं भ्रमन्तो भ्रामयन्ति वै । तथा भ्रमन्ति ज्योतींषि वातविद्धानि सर्वशः ॥ २७ ॥
अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरितानि तु । यस्माज्ज्योतींषि वहति प्रवहस्तेन स स्मृतः ॥ २८ ॥
शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति । सन्निवेशं च तस्यापि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥ २९ ॥
यदह्ना कुरुते पापं तं दृष्ट्वा निशि मुच्यते । यावन्त्यश्चैव तारास्ताः शिंशुमाराश्रिता दिवि ।
तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि च ॥ ३० ॥
उत्तानपादस्तस्याधो विज्ञेयो ह्युत्तरो हनुः । यज्ञोऽधरश्च विज्ञेयो धर्मो मूर्धानमाश्रितः ॥ ३१ ॥
हृदि नारायणश्चास्ते आश्विनौ पूर्वपादयोः । वरुणश्चार्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी ॥ ३२ ॥
शिश्नः संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः ॥ ३३ ॥
पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च काश्यपोऽथ ततो ध्रुवः । तारका शिंशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम् ॥ ३४ ॥

स्वर्भानोरिति ॥ स्तोकपाण्डुस्तु धूसरः । अविरतम्—अविच्छेदम् । सदा—यावत्कल्पम ॥ २१ ॥

आदित्यादिति ॥ अर्केन्द्वोरुपरि तृतीयवस्थाने चरन्नपि राहुश्चन्द्रस्यार्कस्य वा ग्रहणकालेऽधो गत्वा भूच्छायात्मकं तमोमयं बिम्बं गृहीत्वा तेन तौ (राहुः)मे यवच्छादयन् तत्काल एव दृश्यत्वमेति । यथा कौर्मादिषु * स्वर्भानोस्तु गृहस्थानं तृतीयं यत्तमोमयम् । तुल्यस्तयोस्तु स्वर्भानुर्भूत्वाऽधस्तात्प्रसर्पति ॥ इत्यादि ॥ २२—२४ ॥

ग्रहेति ॥ धिष्ण्यानि—विमानानि । उचितचारेण—* सौरोऽङ्गिराश्च शुक्रश्च ज्ञेया मन्दप्रचारिणः । सूर्यसोमौ बुधश्चैव शीघ्रगाः * इत्यादिकूर्मोक्तलक्षगत्या सह प्रत्यङ्मुखं भ्रमन्ति ॥ २५—२८ ॥

शिंशुमार इति ॥ यः प्रोक्तः—* तारामयं भगवतः इत्यत्र, * तस्य पुच्छे ध्रुवः स्थित इति लक्षण यस्योक्तं, तस्य सन्निवेशं शृणु ॥ २९ ॥

यदह्नेति ॥ यदह्नेति नित्यद्रष्टव्यतोक्तिः ॥ ३०, ३१ ॥ हृदीति ॥ सक्थिनी—ऊरू ॥ ३२, ३३ ॥

पुच्छ इति ॥ अग्न्यादिदेवतारूपं ताराचतुष्कं पुच्छस्थं ध्रुववन्नित्यं दृश्यते, नतु शिंशुमारगात्रान्तर्गतर्क्षवदस्तमेति ध्रुवसहयायित्वात ॥ ३४ ॥

इत्येष सन्निवेशो यः पृथिव्या ज्योतिषां तथा । द्वीपानामुदधीनां च पर्वतानां च कीर्तितः ॥ ३५ ॥
वर्षाणां च नदीनां च ये च तेषु वसन्ति वै । तेषां स्वरूपमाख्यातं संक्षेपः श्रूयतां पुनः ॥ ३६ ॥
यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा । पद्माकारा समुद्भूता पर्वताब्ध्यादिसंयुता ॥ ३७ ॥

ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ।
नद्यस्समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥ ३८ ॥

ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः ।
ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदाञ्जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥ ३९ ॥

यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ।
तदा हि संकल्पतरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥ ४० ॥

इत्येष इति ॥ उक्तस्य भुवनकोशस्य अनुक्तं भगवदात्मकत्वं वक्तुमनुवादः—इत्येष इति ॥ ३५ ॥

वर्षाणां चेति ॥ अथ चिदचिन्मिश्रे जगति चिदंशः स्वसंवेद्यस्वरूपभेदो ज्ञानैकाकारः अविनाशित्वेन अस्तिशब्दवाच्यः, अचिदंशस्तु चिदंशकर्मनिमित्तपरिणामभेदो विनाशीति नास्तिशब्दवाच्यः। उभयमपि परब्रह्मभूतवासुदेवशरीरतया तदात्मकमित्येतद्रूपं संक्षेपेणोच्यते इत्याह—संक्षेपः श्रूयतामिति ॥ ३६ ॥

यदिति ॥ तत्र यदम्ब्वित्यनेन श्लोकेनाम्बुनो विष्णोः कायत्वेन तत्परिणामभूतं ब्रह्माण्डमपि तस्य कायः, तस्य च विष्णुरात्मेति, सकलश्रुतिगततादात्म्योपदेशोपबृंहणरूपस्य * ज्योतींषीत्यादिना वक्ष्यमाणस्य सामानाधिकरण्यस्य शरीरात्मभाव एव निबन्धनमित्याह । ततः—अम्बुनः ॥ ३७ ॥

तदेतत्तादात्म्यं सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति-ज्योतींषीति। अत्र अस्त्यात्मकं नास्त्यात्मकं च जगदन्तर्गतं वस्तु विष्णोः कायतया विष्ण्वात्मकमित्युक्तम् ॥ ३८ ॥

इदमस्त्यात्मकम्, इदं नास्त्यात्मकम्, (इत्यत्र) अस्य च नास्त्यात्मकत्वे हेतुरयमित्याह—ज्ञानस्वरूप इति। अयमर्थः—अशेषक्षेत्रज्ञात्मनाऽवस्थितस्य भगवतो ज्ञानमेव स्वाभाविकं रूपं न देवमनुष्यादिवस्तुरूपम्। यत एवम् अत एवाचिद्रूपदेवमनुष्यशैलाब्धिधरादयस्तद्विज्ञानविजृम्भिताः—तस्य ज्ञानैकाकारस्य सतो देवाद्याकारेण स्वात्मवैविध्यानुसन्धानमूलाः, देवाद्याकारानुसन्धानमूलकर्म (मूलाः) कल्पिता इत्यर्थः। यतश्चाचिद्वस्तु क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणपरिणामास्पदं ततस्तन्नास्तिशब्दाभिधेयम्, इतरदस्तिशब्दाभिधेयमित्यर्थादुक्तं भवति ॥ ३९ ॥

तदेतदेव विवृणोति—यदा तु शुद्धमिति॥ यदैतज्ज्ञानैकाकारमात्मवस्तु देवाद्याकारेण स्वात्मनि वैविध्यानुसन्धानमूलसर्वकर्मक्षयान्निर्दोषं परिशुद्धं निजरूपि भवति, तदा देवाद्याकारेणैकीकृत्यात्मकल्पनामूलकर्मफलभूतास्तद्भोगार्था वस्तुषु वस्तुभेदा न भवन्ति—ये देवादिषु वस्तुष्वात्मतयाऽभिमतेषु भोग्यभूता देवमनुष्यशैलाब्धिधरादिवस्तुभेदाः ते मूलभूतकर्मसु विनष्टेषु न भवन्तीति, अचिद्वस्तुनः कदाचित्कावस्थाविशेषयोगितया नास्तिशब्दाभिधेयत्वमितरस्य सर्वदा निजसिद्धज्ञानैकरूपत्वेनास्तिशब्दाभिधेयत्वमित्यर्थः ॥ ४० ॥

वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्यपर्यन्तहीनं (च सदैक) सततैकरूपम् ।
यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥ ४१ ॥
मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः ।
जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥ ४२ ॥
तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित्कचित्कदाचिद्‌द्विज वस्तुजातम् ।
विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाऽभ्युपेतम् ॥ ४३ ॥
ज्ञानं विशुद्धं विमलं (च नित्य) विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् ।
एकं सदैकं परमः परेशस्सः वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥ ४४ ॥
सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।
एतत्तु यत्संव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥ ४५ ॥

प्रतिक्षणमन्यथाभूततया कादाचित्कावस्थायोगिनोऽचिद्वस्तुनो नास्तिशब्दाभिधेयत्वमेवेत्याह—वस्त्वस्तीति ॥ अस्तिशब्दाभिधेयो ह्यादिमध्यपर्यन्तहीनः सततैकरूपः पदार्थः, तस्य कदाचिदपि नास्तिबुद्ध्यनर्हत्वात् । अचिद्वस्तु किंचित् कचिदपि तथाभूतं न दृष्टचरम् । ततः किमित्यत्राह—यच्चान्यथात्वमिति । यद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथात्वं याति तदुत्तरोत्तरावस्थाप्राप्त्या पूर्वपूर्वावस्थां जहातीति तस्य पूर्वावस्थस्योत्तरावस्थायां न प्रतिसंधानामस्ति, अतः सर्वदा तस्य नास्तिशब्दाभिधेयत्वमेव ॥ ४१ ॥

तथा ह्युपलभ्यत इत्याह—महीं घटत्वमिति ॥ चूर्णं सूक्ष्मम्, रजः सूक्ष्मतरम्, अणुः सूक्ष्मतमः ; स्वकर्मणा देवमनुष्यादिभावेन स्तिमितात्मनिश्चयैः स्वभोग्यभूतमचिद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथाभूतमालक्ष्यते—अनुभूयते । एवं सति किमप्यचिद्वस्तु अस्तिशब्दार्हमादिमध्यपर्यन्तहीनं सततैकरूपमालक्षितमस्ति किम? न ह्यस्तीत्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥

यस्मादेवं तस्मात् ज्ञानस्वरूपात्मव्यतिरिक्तमचिद्वस्तु कदाचित्कचित्केवलास्तिशब्दवाच्यं न भवतीत्याह—तस्मान्न विज्ञानमिति ॥ आत्मा तु सर्वदा ज्ञानैकाकारतया देवादिभेदप्रत्यनीकस्वरूपोऽपि देवादिशरीरप्रवेशहेतुभूतप्रकृतविविधकर्ममूलदेवादिभेदभिन्नात्मबुद्धिभिस्तेन तेन रूपेण बहुधाऽनुसंहित इति, तद्भेदानुसन्धानं नात्मस्वरूपप्रयुक्तमित्याह—विज्ञानमेकमिति ॥ ४३ ॥

आत्मस्वरूपं तु विशुद्धं—कर्मरहितं, तत एव विमलं—मलरूपप्रकृतिस्पर्शरहितं, ततश्च तत्प्रयुक्तशोकमोहलोभाद्यशेषहेयगुणासङ्गि, एकम्—उपचयापचयानर्हतयैकं, तत एव सदैकरूपम्; तच्च वासुदेवशरीरमिति तदात्मकम्, अतदात्मकस्य कस्यचिदप्यभावादित्याह—ज्ञानं विशुद्धमिति ॥ ४४ ॥

चिदंशः सदैकरूपतया सर्वदाऽस्तिशब्दवाच्यः । अचिदंशस्तु क्षणपरिणामित्वेन सर्वदा नाशगर्भ इति सर्वदा नास्तिशब्दाभिधेयः । एवंरूपं चिदचिदात्मकं जगत् वासुदेवशरीरं तदात्मकमिति जगद्याथात्म्यं सम्यगुक्तमित्याह—सद्भाव एवमिति ॥ "एषो भवतः" इति पाठे तु आर्षत्वात्सुपो लोपाभावः । अत्र सत्यमसत्यमिति यदस्ति यन्नास्तीति प्रक्रान्तस्योपसंहारः । एतत्—ज्ञानैकाकारतया समम्, अशब्दगोचरस्वरूपभेदमेवाचिन्मिश्रं, भुवनाश्रितं—देवमनुष्यादिरूपेण सम्यग्व्यवहारार्हमेदं यद्वर्तते तत्र हेतुः कर्मैवेत्युक्तमित्याह—एतत्तु यदिति ॥ ४५ ॥

यज्ञः पशुर्वह्निरशेषऋत्विक्सोमस्सुराः स्वर्गमयश्च कामः ।
इत्यादि कर्माश्रितमार्गदृष्टं भूरादिभोगाश्च फलानि तेषाम् ॥ ४६ ॥

यच्चैतद्भुवनगतं मया तवोक्तं सर्वत्र व्रजति हि तत्र कर्मवश्यः ।
ज्ञात्वै (तत्) वं ध्रुवमचलं सदैकरूपं तत्कुर्याद्विशति हि येन वासुदेवम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

मैत्रेयः—

भगवन्सम्यगाख्यातं यत्पृष्टोऽसि मयाऽखिलम् । भूसमुद्रादिसरितां संस्थानं ग्रहसंस्थितिः ॥ १ ॥
विष्ण्वाधारं यथा चैतत् त्रैलोक्यं समवस्थितम् । परमार्थस्तु मे प्रोक्तो यथा ज्ञानं प्रधानतः ॥ २ ॥
यत्त्वेतद्भगवानाह भरतस्य महीपतेः । श्रोतुमिच्छामि चरितं तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥
भरतः स महीपालः सालग्रामेऽवसत्किल । योगयुक्तः समाधाय वासुदेवे सदा मनः ॥ ४ ॥
पुण्यदेशप्रभावेन ध्यायतश्च सदा हरिम् । कथं तु नाभवन्मुक्तिर्यदभूत्स द्विजः पुनः ॥ ५ ॥
विप्रत्वे च कृतं तेन यद्भूयः सुमहात्मना । भरतेन मुनिश्रेष्ठ तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

श्रीपराशरः—

सालग्रामे महाभागो भगवन्न्यस्तमानसः । स उवास चिरं कालं मैत्रेय पृथिवीपतिः ॥ ७ ॥

तदेव विवृणोति—यज्ञः पशुरिति ॥ कर्माश्रितमार्गदृष्टं यज्ञपश्वादिरूपं कर्मैवाश्रितो मार्गः, तत्र दृष्टं देवमनुष्यादिरूपं तेषां कर्मणां भूरादिभोगाश्च फलानि ॥ ४६ ॥

जगद्याथात्म्यज्ञानप्रयोजनं मोक्षोपाये यतनमित्याह—यच्चैतदिति ॥ ज्ञात्वैतदिति । कर्मफलस्यास्थिरत्वं ज्ञात्वा, ध्रुवमित्यादि वासुदेवविशेषणं, तत्—उपासनादि ॥ ४७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोध्यायः

विष्ण्वाधारमिति ॥ चिदचिदात्मकं जगद्यथा विष्ण्वात्मकं तथोक्तम् । यथा चिदंशो निजसिद्धज्ञानैकाकारत्वेनाविनाशित्वात्परमार्थः तथा प्राधान्येनोक्तः ॥ १, २ ॥

अथ भगवत्प्राप्त्युपायस्य ज्ञानयोगस्य तदन्तरायपरिहारयोश्चोदाहरणभूतं भरतचरितं प्राक्प्रस्तुतं विस्तरेण श्रोतुं मैत्रेयः पृच्छति—यत्त्विति ॥ ३—७ ॥

ग्रहिंसादिष्वशेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः। अवाप परमां काष्ठां मनसश्चापि संयमे ॥ ८ ॥
ज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव। कृष्ण विष्णो हृषीकेश वासुदेव नमोस्तु ते ॥ ९ ॥
ति राजाऽऽह भरतो हरेर्नामानि केवलम्। नान्यज्जगाद मैत्रेय किंचित्स्वप्नान्तरेष्वपि।
एतत्पठन्तदर्थं च विना नान्यदचिंतयत् ॥ १० ॥
ममित्पुष्पकुशादानं चक्रे देवक्रियाकृते। नान्यानि चक्रे कर्माणि निस्सङ्गो योगतापसः ॥ ११ ॥
जगाम सोऽभिषेकार्थमेकदा तु महानदीम्। सस्नौ तत्र तदा चक्रे स्नानस्यानन्तरक्रियाः ॥ १२ ॥
अथाजगाम तत्तीरं जलं पातुं पिपासिता। आसन्नप्रसवा ब्रह्मन्नेकैव हरिणी वनात् ॥ १३ ॥
ततस्समभवत्तत्र पीतप्राये जले तया। सिंहस्य नादस्सुमहान्सर्वप्राणिभयंकरः ॥ १४ ॥
ततस्सा सहसा त्रासादाप्लुता निम्नगातटम्। अत्युच्चारोहणेनास्या नद्यां गर्भः पपात सः ॥ १५ ॥
तमूह्यमानं वेगेन वीचिमालापरिप्लुतम्। जग्राह स नृपो गर्भात्पतितं मृगपोतकम् ॥ १६ ॥
गर्भप्रच्युतिदुःखेन प्रोत्तुङ्गाक्रमणेन च। मैत्रेय साऽपि हरिणी पपात च ममार च ॥ १७ ॥
हरिणीं तां विलोक्याथ विपन्नां नृपतापसः। मृगपोतं समादाय निजमाश्रममागतः ॥ १८ ॥
चकारानुदिनं चासौ मृगपोतस्य वै नृपः। पोषणं पुष्यमाणश्च स तेन ववृधे मुने ॥ १९ ॥
चचाराश्रमपर्यन्ते तृणानि गहनेषु सः। दूरं गत्वा च शार्दूलत्रासादभ्याययौ पुनः ॥ २० ॥
प्रातर्गत्वाऽतिदूरं च सायमायात्यथाश्रमम्। पुनश्च भरतस्याभूदाश्रमस्योटजाजिरे ॥ २१ ॥
तस्य तस्मिन्मृगे दूरसमीपपरिवर्तिनि। आसीच्चेतः समासक्तं न ययावन्यतो द्विज ॥ २२ ॥
विमुक्तराज्यतनयः प्रोज्झिताशेषबान्धवः। ममत्वं स चकारोच्चैस्तस्मिन्हरिणबालके ॥ २३ ॥
किं वृकैर्भक्षितो व्याघ्रैः किं सिंहेन निपातितः। चिरायमाणे निष्क्रान्ते तस्यासीदिति मानसम् ॥२४॥
एषा वसुमती तस्य खुराग्रक्षतकर्बुरा ॥ २५ ॥
प्रीयते मम यातोऽसौ क्व ममैणकबालकः। विषाणाग्रेण मद्बाहुकण्डूयनपरो हि सः।
क्षेमेणाभ्यागतोऽरण्यादपि मां सुखयिष्यति ॥ २६ ॥
एते लूनशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्गतैः। कुशाः काशा विराजन्ते बटवस्सामगा इव ॥ २७ ॥
इत्थं चिरगते तस्मिन्स चक्रे मानसं मुनिः। प्रीतिप्रसन्नवदनः पार्श्वस्थे चाभवन्मृगे ॥ २८ ॥
समाधिभङ्गस्तस्यासीत्तन्मयत्वादृतात्मनः। सन्त्यक्तराजभोगर्द्धिस्वजनस्यापि भूपतेः ॥ २९ ॥
चपलं चपले तस्मिन्दूरगं दूरगामिनि। मृगपोतेऽभवच्चित्तं स्थैर्यवत्तस्य भूपतेः ॥ ३० ॥

अहिंसादिष्विति ॥ अहिंसादिषु गुणेषु योगांगेषु वक्ष्यमाणेषु ॥ ८, ९ ॥

इतीति ॥ स्वप्नान्तरेषु—स्वप्नमध्येषु। एतत्—यज्ञेशेत्यादिनाम। एतन्नाम तदर्थं च तत्प्रवृत्तिनिमित्तं केवलमचिन्तयत्, एतद्विना नान्यत् ॥ १०—२४ ॥ एषेति ॥ क्षतकर्बुरा—क्षतैर्विषमसंस्थाना ॥ २५–३० ॥

कालेन गच्छता सोऽथ कालं चक्रे महीपतिः । पितेव सास्रं पुत्रेण मृगपोतेन वीक्षितः ॥ ३१ ॥
मृगमेव तदाऽद्राक्षीत्त्यजन्प्राणानसावपि । तन्मयत्वेन मैत्रेय नान्यत्किंचिदचिन्तयत् ॥ ३२ ॥
ततश्च तत्कालकृतां भावनां प्राप्य तादृशीम् । जम्बूमार्गे महारण्ये जातो जातिस्मरो मृगः ॥ ३३ ॥
जातिस्मरत्वादुद्विग्नः संसारस्य द्विजोत्तम । विहाय मातरं भूयः सालग्राममुपाययौ ॥ ३४ ॥
शुष्कैस्तृणैस्तथा पर्णैः स कुर्वन्नात्मपोषणम् । मृगत्वहेतुभूतस्य कर्मणो निष्कृतिं ययौ ॥ ३५ ॥
तत्र चोत्सृष्टदेहोऽसौ जज्ञे जातिस्मरो द्विजः । सदाचारवतां शुद्धे योगिनां प्रवरे कुले ॥ ३६ ॥
सर्वविज्ञानसंपन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् । अपश्यत्स च मैत्रेय आत्मानं प्रकृतेः परम् ॥ ३७ ॥
आत्मनोऽधिगतज्ञानो देवादीनि महामुने । सर्वभूतान्यभेदेन स ददर्श तदाऽऽत्मनः ॥ ३८ ॥
न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम् । न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ॥ ३९ ॥
उक्तोऽपि बहुशः किंचिज्जडवाक्यमभाषत । तदप्यसंस्कारगुणं ग्राम्यवाक्योक्तिसंश्रितम् ॥ ४० ॥
अपध्वस्तवपुस्सोऽथ मलिनाम्बरधृग्द्विजः । क्लिन्नदन्तान्तरस्सर्वैः परिभूतस्स नागरैः ॥ ४१ ॥
सम्मानना परां हानिं योगर्द्धेः कुरुते यतः । जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति ॥ ४२ ॥

कालेनेति ॥ कालं—मरणम् ॥ ३१ ॥ मृगमेवेति ॥ तन्मयत्वेन—चित्तवृत्तेस्तत्प्राचुर्येण ॥ ३२ ॥

ततश्चेति ॥ जम्बूमार्गे—गङ्गातीरविशेषे ॥ ३३, ३४ ॥

शुष्कैरिति ॥ कर्मणः—कर्मात मृगस्नेहः, तद्भावना च ॥ ३५, ३६ ॥

सर्वेति ॥ विज्ञानं—शिल्पादिज्ञानं, प्रकृतेः परं—देहादिरूपेण स्थितायाः प्रकृतेर्विलक्षणं, ज्ञानैकाकारमपश्यत् ॥ ३७ ॥

आत्मन इति ॥ आत्मनोऽधिगतज्ञानः—अधिगतात्मज्ञानः, देवमनुष्यादिदेहस्थितानि सर्वभूतानि तत्तदाकारविलक्षणज्ञानैकाकारतया स्वात्मनो निर्विशेषाण्यपश्यत् ॥ ३८ ॥

नेति ॥ प्रागेवाध्ययनजन्यस्य ज्ञानस्य निसर्गादेव सिद्धेः, विप्रत्वेऽपि वेदं न पपाठेत्याद्युक्तिर्युक्ता । * आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते, इति वचनात् अस्य च योगारूढत्वेन सिद्धात्मापरोक्ष्यस्य यज्ञादिकर्माननुष्ठानं च युक्तम् । नैतावता वाक्यार्थज्ञानमात्रवतः कर्मत्यागो युक्तः * तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म चेत्यादिवचनात् ॥ ३९ ॥

व्यक्त इति ॥ जडवाक्यं—जडस्येव वाक्यं, हासावहम्, असंस्कारं—व्याकरणाननुशिष्टम् । अगुणं—श्लेषप्रसादादिगुणशून्यं, ग्राम्यवाक्यस्य—व्रीडाजुगुप्सामाङ्गल्यदायिन उक्त्याश्रितम् ॥ ४० ॥

अपध्वस्तवपुरिति ॥ अपध्वस्त—पङ्कादिरूषितं, क्लिन्नदन्तान्तरः—अशोधितदशनमध्यः ॥ ४१ ॥

सम्माननेति ॥ सम्माननेत्यादिश्लोकद्वयं हिरण्यगर्भवचनम् ॥ योगिनो ह्यन्यैस्सम्मान्यत्वे अहमधिकोऽस्मीत्याभिमानिकसुखभोगेनैव योगसुकृतं चरितार्थं स्यात् । एवमवमानजेन दुःखेन पापं च क्षीयते ॥ ४२ ॥

ाचरेत वै योगी सतां धर्ममदूषयन् । जना यथाऽवमन्येरन्गच्छेयुर्नैव सङ्गतिम् ॥ ४३ ॥
ण्यगर्भवचनं विचिन्त्येत्थं महामतिः । आत्मानं दर्शयामास जडोन्मत्ताकृतिं जने ॥ ४४ ॥
ः कुल्माषवाट्यादि शाकं वन्यं फलं कणान् । यद्यदाप्नोति सुबहु तदत्ते कालसंयमम् ॥ ४५ ॥
र्युपरते सोऽथ भ्रातृभ्रातृव्यबान्धवैः । कारितः क्षेत्रकर्मादि कदन्नाहारपोषितः ॥ ४६ ॥
ाक्षपीनावयवो जडकारी च कर्मणि । सर्वलोकोपकरणं बभूवाहारवेतनः ॥ ४७ ॥
तादृशमसंस्कारं विप्राकृतिविचेष्टितम् । क्षत्ता सौवीरराजस्य काल्यै पशुमकल्पयत् ॥ ४८ ॥
त्रौ तं समलंकृत्य वैशसस्य विधानतः । अधिष्ठितं महाकाली ज्ञात्वा योगेश्वरं तथा ॥ ४९ ॥
ः खड्गं समादाय निशितं निशि सा तदा । क्षत्तारं क्रूरकर्माणमच्छिनत्कंठमूलतः ।
पार्षदयुता देवी पपौ रुधिरमुल्बणम् ॥ ५० ॥
त्सौवीरराजस्य प्रयातस्य महात्मनः । विष्टिकर्ताऽथ मन्येत विष्टियोग्योऽयमित्यपि ॥ ५१ ॥
तादृशं महात्मानं भस्मच्छन्नमिवानलम् । क्षत्ता सौवीरराजस्य विष्टियोग्यममन्यत ॥ ५२ ॥
राजा शिबिकारूढो गन्तुं कृतमतिर्द्विज । बभूवेक्षुमतीतीरे कपिलर्षेर्वराश्रमम् ॥ ५३ ॥
यः किमत्र संसारे दुःखप्राये नृणामिति । प्रष्टुं तं मोक्षधर्मज्ञं कपिलाख्यं महामुनिम् ॥ ५४ ॥
वाह शिबिकां तस्य क्षत्तुर्वचनचोदितः । नृणां विष्टिगृहीतानामन्येषां सोऽपि मध्यगः ॥ ५५ ॥
हीतो विष्टिना विप्रः सर्वज्ञानैकभाजनम् । जातिस्मरोऽसौ पापस्य क्षयकाम उवाह ताम् ॥ ५६ ॥

तस्मादिति ॥ सतां धर्ममदूषयन्निति । यद्यसौ जडतामनभिव्यंजयन् कर्माणि नानुतिष्ठेत् तदेतरो जनस्तद्वत्कर्माणि अननुतिष्ठन्प्रत्यवायान्नरके पतेत् । तस्माद्यथाऽवमन्येरन् तथा जाड्येन चरेत् ॥ ४३, ४४ ॥

भुंक्त इति ॥ कुल्माषः—ईषत्पक्वो माषयावकादिः । वाट्यो माषमयो भक्ष्यः, कणः स्यात्क्षुद्रतण्डुलः । यद्यदिति । कालसंयमं-मृत्युनिरोधकं देहधारकं भक्ष्यं यद्यदाप्नोति तत्तदल्पमपि संतोषात्सुबहु मन्यमानः अत्ते—अत्ति, भुंक्त इति यावत् । आत्मनेपदमार्षम् । तदत्त्येकान्तसंयमीति च पाठः ॥ ४५ ॥

पितरीति ॥ भ्रातृव्यः—भ्रातृजः ॥ ४६ ॥

समाक्षेति ॥ जडकारी—जडवत्कर्ता । * कर्तर्युपमाने, इति णिनिः । आहारवेतनः—आहारमात्रभृतिकः, सर्वेषां कर्मकरो बभूव ॥ ४७ ॥

तं तादृशमिति ॥ असंस्कारम्—मृजादिरहितं, न तूपनयनादिरहितम् । विप्राकृतिविचेष्टितं—शिखा-यज्ञोपवीतस्नानसंध्याजपोपासनादिशिष्टाचारमात्रवन्तम् ॥ ४८—५१ ॥

तं तादृशमिति ॥ क्षत्ता—सारथिर्द्वास्थो वा, विष्टिः—कर्मकर्तुरफलदं बलात्कर्म, तद्योग्यम् ॥ ५२—५५ ॥

गृहीत इति ॥ विष्टिना निमित्तेन ॥ ५६ ॥

ययौ जडगतिस्सोऽथ युगमात्रावलोकनम्। कुर्वन्मतिमतां श्रेष्ठस्तदन्ये त्वरितं ययुः ॥ ५७ ॥
विलोक्य नृपतिस्सोऽथ विषमां शिबिकागतिम्। किमेतदित्याह समं गम्यतां शिबिकावहाः ॥ ५८ ॥
पुनस्तथैव शिबिकां विलोक्य विषमां हि सः। नृपः किमेतदित्याह भवद्भिर्गम्यतेऽन्यथा ॥ ५९ ॥
भूपतेर्वदतस्तस्य श्रुत्वेत्थं बहुशो वचः। शिबिकावाहकाः प्रोचुरयं यातीत्यसत्वरम् ॥ ६० ॥

राजोवाच—

किं श्रान्तोऽस्यल्पमध्वानं त्वयोढा शिबिका मम। किमायाससहो न त्वं पीवानसि निरीक्ष्यसे ॥ ६१ ॥

ब्राह्मणः— नाहं पीवा न चैवोढा शिबिका भवतो मया।
न श्रान्तोऽस्मि न चायासस्सोढव्योऽस्ति महीपते ॥ ६२ ॥

राजा—

प्रत्यक्षं दृश्यसे पीवानद्यापि शिबिका त्वयि। श्रमश्च भारोद्वहने भवत्येव हि देहिनाम् ॥ ६३ ॥
ब्राह्मणः—प्रत्यक्षं भवता भूप यद्दृष्टं मम तद्वद। बलवानबलश्चेति वाच्यं पश्चाद्विशेषणम् ॥ ६४ ॥
त्वयोढा शिबिका चेति त्वय्यद्यापि च संस्थिता। मिथ्यैतदत्र तु भवाञ्छृणोतु वचनं मम ॥ ६५ ॥
भूमौ पादयुगावस्था जङ्घे पादद्वयाश्रिते। ऊर्वोर्जङ्घाद्वयावस्था तदाधारं तथोदरम् ॥ ६६ ॥
वक्षस्स्थलं तथा बाहू स्कन्धौ चोदरसंस्थितौ। स्कन्धाश्रितेयं शिबिका मम भारोऽत्र किंकृतः ॥ ६७ ॥
शिबिकायां स्थितं चेदं वपुस्त्वदुपलक्षितम्। तत्र त्वमहमप्यत्र प्रोच्यते चेदमन्यथा ॥ ६८ ॥

ययाविति ॥ जडगतिः—मन्दगतिः ॥ ५७—६० ॥

किमिति ॥ आयाससहो नासि किम्। आयाससह एवासि। तत्र हेतुः पीवान्निरीक्ष्यस इति। आर्षत्वान्नलोपाभावः ॥ ६१ ॥

नाहमिति ॥ पीवत्वादीनि नाहमर्थस्य, किं तु शरीरस्येत्यभिप्रायः। आयासः—भारोद्वहनादेर्देहक्लेशः। तेन कर्माशक्तिः श्रान्तिः ॥ ६२ ॥ अभिप्रायमजानन्पृच्छति—प्रत्यक्षमिति ॥ ६३ ॥

प्रतिवक्ति—प्रत्यक्षं भवतेति। मम यद्रूपं त्वया प्रत्यक्षं दृष्टं तद्वद। नाहं दृष्टः, अचाक्षुषत्वादात्मन इत्यभिप्रायः। तस्य पीवत्वं श्रान्त्यादिकं बलाबलरूपं विशेषणं पश्चाद्वाच्यं—सुतरां दुर्वचम्, विशेष्यस्य धर्मिण एवाप्रत्यक्षत्वादिति भावः ॥ ६४ ॥ त्वयेति ॥ वचनम्; उत्तरमिति शेषः ॥ ६५ ॥

भूमाविति ॥ अवस्था—स्थितिः। आतश्चोपसर्ग इति प्राङ्न्ताट्टाप् ॥ ६६ ॥

वक्षस्थलमिति ॥ मम—अहमर्थस्य किंकृतो भारः? अतो नाहं वोढेत्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

नापि त्वं वाह्य इत्याह—शिबिकायामिति। त्वदुपलक्षितः—त्वयात्मत्वेन लक्षितः भ्रान्त्या दृष्टो देहः शिबिकायां स्थितः। अत्र देहे स्थितस्त्वम्, अहमप्यस्मिन्देहे। अतः इदम्—आत्मनोर्वाह्यत्वं वाहकत्वं च अन्यथा—मिथ्योच्यते ॥ ६८ ॥

अहं त्वं च तथाऽन्ये च भूतैरुह्याम पार्थिव । गुणप्रवाहपतितो भूतवर्गोऽपि यात्ययम् ॥ ६९ ॥
कर्मवश्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते । अविद्यासंचितं कर्म तच्चाशेषेषु जन्तुषु ॥ ७० ॥
आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः । प्रवृद्ध्यपचयौ नास्य चैकस्याखिलजन्तुषु ॥ ७१ ॥
यथा नोपचयस्तस्य नैवास्त्यपचयस्तथा । तदा पीवानसीतीत्थं कया युक्त्या त्वयेरितम् ॥ ७२ ॥
भूपादजंघाकट्यूरुजठरादिषु संस्थिते । शिबिकेयं यथा स्कन्धे तथा भारः समस्त्वया ॥ ७३ ॥
तथाऽन्यैर्जन्तुभिर्भूप शिबिकोढा न केवलम् । शैलद्रुमगृहोत्थोऽपि पृथिवीसंभवोऽपि वा ॥ ७४ ॥
यदा पुंसः पृथग्भावः प्राकृतैः कारणैर्नृप । सोढव्यस्तु तदाऽऽयासः कथं वा नृपते मया ॥ ७५ ॥
यद्द्रव्या शिबिका चेयं तद्द्रव्यो भूतसंग्रहः । भवतो मेऽखिलस्यास्य ममत्वेनोपबृंहितः ॥ ७६ ॥

श्रीपराशरः—

एवमुक्त्वाऽभवन्मौनी स वहञ्छिबिकां द्विज । सोऽपि राजाऽवतीर्योर्व्यां तत्पादौ जगृहे त्वरन् ॥७७॥

यद्यहं त्वया नोह्ये, केन तर्हि? तत आह—अहं त्वं चेति ॥ भूतैः—देहत्वेन परिणतैः । भूतसंघातस्य च गमनादिव्यापारभेदो गुणकृत इत्याह—गुणप्रवाहेति ॥ गुणपरिणामरूपतीव्रस्रोतोवेगपरतंत्रो याति, तृणमिव वायूदकादिभिः । दुर्बलमिव दुष्टाश्वाः, अन्तःकरणपर्यन्तं संघातं तस्था गुणा गमनासनेच्छाद्वेषादिरूपेण बहुधा प्रवर्तयन्ति । अत्र * प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि, इत्याद्यनुसंधेयम् ॥ ६९ ॥

गुणाश्च प्राचीनकर्मायत्तप्रवृत्तय इत्याह-कर्मवश्या इति । कर्म चाविद्यामूलमित्याह—अविद्येति । अनात्मसु देवादिदेहेष्वात्मबुद्धिरविद्या । तच्चाविद्यामूलं कर्म ब्रह्मादिसर्वजन्तुसाधारणमित्याह--तच्चाशेषेषु जन्तुष्विति ॥ ७० ॥

एवमात्मनो दृश्यत्वं वाहकत्वं च नास्तीत्युक्तम् । अथ पीवत्वादिविशेषणं नास्तीत्याह—आत्मेति ॥ शुद्धः—कर्मरहितः पूयशोणिताद्यसंस्पृष्टश्च, अक्षरः-अविनाशी, शान्तः-अशनायाद्यूर्मिषट्करहितः, निर्गुणः—सत्त्वादिगुणरहितः । अत्र हेतुः—प्रकृतेः पर इति । अतः प्रवृद्ध्यपचयौ नास्य । हेत्वन्तरमाह—एकस्येति । एकस्य—असङ्घातरूपस्य । सङ्घातरूपस्य हि देहादेर्वृद्धिह्रासौ, नासंघातरूपस्य गगनपरमाण्वादेः । * अहं त्वं च तथान्ये चेतिवद्यथा मयि तथा सर्वेष्वात्मसु साधारणमेतद्रूपमित्याह—अखिलजन्तुष्विति । उक्तमखिलजन्तुषु द्रष्टव्यमिति । यद्वा—अखिलजन्तुष्वेकस्येति संबन्धः । जन्तुशब्दो देहविशिष्टात्मवाची । जन्तुष्वात्मांश एक एवेत्यर्थः । देहानां संघातत्वात्प्रत्येकमनेकत्वम् ॥ ७१, ७२ ॥

मत्तोऽन्यस्मिन्स्कन्धे स्थितः शिबिकाभारो मम चेत्स्यात् तवापि स्यात्, सर्वजीवानामपि स्यात्, सर्वे भाराः सर्वेषां स्युरिति वाह्यादिप्रसङ्गं वाहकादिप्रसङ्गं चाह—भूपादेत्यादिद्वयेन ॥ ७३, ७४ ॥

अतो मम भारोद्वहनाभावात्तत्कृता श्रान्तिश्च नेत्याह—यदेति ॥ करणैः—करणेभ्यः ॥ ७५ ॥

किं च पार्थिवत्वाविशेषात्तज्जातीयकाष्ठादाविव देहे ममकारोऽपि न युक्तः, किमुताहंकार इत्याह—यद्द्रव्येति ॥ भूतसंग्रहः—देहः । ममत्वेनोपबृंहित इति वचनाद्देहे ममत्वमप्युपबृंहितम्—आरोपितं, न स्वतस्सदिति दर्शयति ॥ ७६, ७७ ॥

राजा—

भोभो विसृज्य शिबिकां प्रसादं कुरु मे द्विज । कथ्यतां को भवानत्र जाल्मरूपधरः स्थितः ॥ ७८ ॥
यो भवान्यन्निमित्तं वा यदागमनकारणम् । तत्सर्वं कथ्यतां ब्रह्मन्मह्यं शुश्रूषवे त्वया ॥ ७९ ॥

ब्राह्मणः—

श्रूयतां सोऽहमित्येतद्वक्तुं भूप न शक्यते । उपभोगनिमित्तं च सर्वत्रागमनक्रिया ॥ ८० ॥
सुखदुःखोपभोगौ यौ तौ देहाद्युपपादकौ । धर्माधर्मोद्भवौ भोक्तुं जन्तुर्देहादिमृच्छति ॥ ८१ ॥
सर्वस्यैव हि भूपाल जन्तोः सर्वत्र कारणम् । धर्माधर्मौ यतः कस्मात्कारणं पृच्छयते त्वया ॥ ८२ ॥
राजा—धर्माधर्मौ न संदेहस्सर्वकार्येषु कारणम् । उपभोगनिमित्तं च देहाद्देहान्तरागमः ॥ ८३ ॥
यत्त्वेतद्भवता प्रोक्तं सोऽहमित्येतदात्मनः । वक्तुं न शक्यते श्रोतुं तन्ममेच्छा प्रवर्तते ॥ ८४ ॥
योऽस्ति सोऽहमिति ब्रह्मन्कथं वक्तुं न शक्यते । आत्मन्येष न दोषाय शब्दोऽहमिति यो द्विज ॥ ८५ ॥

ब्राह्मणः—

शब्दोऽहमिति दोषाय नात्मन्येष तथैव तत् । अनात्मन्यात्मविज्ञानं शब्दो वा भ्रान्तिलक्षणः ॥ ८६ ॥

भोभो इति ॥ जाल्मो-जडः ॥ ७८ ॥

को भवानित्येतद्विवृणोति—यो भवानिति ॥ य इति जातिकुलप्रश्नः । निमित्तं-प्रयोजनम्, आगतेः कारणम्-उत्पादकम् ॥ ७९ ॥

को भवानित्यस्य प्रश्नस्य एषोऽहमित्युत्तरे वक्तव्ये जात्यादेरनात्मधर्मत्वमभिप्रेत्य यस्त्वमिति प्रष्टुमहमेष इति प्रतिवक्तुं च न शक्यमित्याह—श्रूयतामिति ॥ निमित्तप्रश्नोत्तरमुपभोगेति । पुंसः सर्वदेशेष्वागतिः सुखादिभोगाय ॥ ८० ॥

एतद्विवृणोति—सुखेति ॥ तौ धर्माद्युद्भवौ सुखादिभोगौ यस्मात्प्रतिनियतदेशदेहकालभोग्यौ तस्मात्तौ भोक्तुं जीवो देहदेशान्तराणि याति ॥ ८१ ॥ कारणप्रश्नोत्तरं सर्वस्येति ॥ सर्वत्र—जन्मादावपि ॥ ८२, ८३ ॥

सोऽहमिति वक्तुं न शक्यत इत्युत्तरस्याभिप्रायमजानानश्चोदयति—यस्त्वेतदिति सार्द्धेन । यस्त्वेतदिति ॥ एतत्, स्वरूपमिति शेषः ॥ ८४ ॥

य इति ॥ य आत्मा कर्तृभोक्तृरूपेण स्फुरन्सदाऽस्ति, सोऽहमितिशब्देन कथं वक्तुं न शक्यते! न हि निरर्थकोऽहंशब्दः; न च निर्विशेषणोऽहमर्थः, * आत्मा शुद्ध इत्यादिविशेषणोक्तेः । तस्मात्सोऽहमित्युक्तौ नानुपपत्तिः, यो भवानिति प्रष्टुं च नानुपपत्तिरिति भावः । अनात्मनि खल्वहमिति शब्दो न प्रयुज्यते । आत्मनि तु तस्य प्रयोगे को दोष इत्यभिप्रायेणाह—आत्मनीति ॥ ८५ ॥

उत्तरमाह-शब्दोऽहमिति ॥ अयमभिप्रायः—(प्रतिवक्तुः)एषोऽहंशब्दो नात्मनि दोषायेति यदुक्तं तत्सत्यम् । अहंता हि प्रत्यक्त्वम् । तेन प्रत्यक्त्वेनावभासमान एवात्मा, न देहादिः । अतोऽयमहमिति वक्तुं शक्योऽपि, सोऽहमिति वक्तुं यो भवानिति प्रष्टुं च न शक्यते, तस्य शुद्ध्यादिविशेषणान्तरसद्भावेऽपि जात्यादिधर्मासद्भावादिति । आत्मविज्ञानम्—अहंबुद्धिः, शब्दः—अहमिति शब्दः ॥ ८६ ॥

जिह्वा ब्रवीत्यहमिति दन्तोष्ठौ तालुके नृप। एते नाहं यतस्सर्वे वाङ्निष्पादनहेतवः ॥ ८७ ॥
किं हेतुभिर्वदत्येषा वागेवाहमिति स्वयम्। अतः पीवानसीत्येतद्वक्तुमित्थं न युज्यते ॥ ८८ ॥
पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः। ततोऽहमिति कुत्रैतां संज्ञां राजन्करोम्यहम् ॥ ८९ ॥
यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम। तदैषोऽहमयं चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते ॥ ९० ॥
यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः। तदा हि को भवान्सोऽहमित्येतद्विफलं वचः ॥ ९१ ॥

एवं तावद्देहादिविलक्षणात्मपक्षपरिग्रहेण योऽस्ति सोऽहमिति प्रश्नप्रतिवचनोपपत्तिं वदन्नृपः प्रत्युक्तः ॥ इदानीं देहाद्यात्मत्वपक्षे तस्य मते प्रधानं कुर्वन्निराकरोति जिह्वेति त्रिभिः ॥ जिह्वेति। हे नृप! जिह्वादि अहमिति ब्रवीतीति किं मन्यसे? तन्न। एते नाहम्—बहुत्वान्नाहमर्थः, अहमर्थस्यैकत्वेन प्रतीतेः। किं च यतो जिह्वादीनि शब्दनिष्पत्तिकारणानि, अतो न कर्तृभावमनुभवन्ति। कर्ता खल्वात्मा। अनेन न्यायेनाहं स्पृशामि स्मरामीत्यादिषु बाह्यान्तरकरणानामात्मत्वनिरासः ॥ ८७ ॥

शंकान्तरमाह—किं हेतुभिरिति ॥ अथ वागेवेन्द्रियरूपा जिह्वाद्यैः करणैः स्वातंत्र्येणाहमिति ब्रवीति, तेन सैवात्मेति मतम्; तच्च न; तस्या अपि करणत्वेन स्वातंत्र्याभावात्, आत्मत्वे च वाचः स्थौल्याभावात्पीवानसीत्यात्मधर्मत्वेन पीवत्वोक्तिव्याहतेः, मम वागिति भेदव्यवहारानुपपत्तेश्च। केचिच्छब्द एवार्थ इति वैयाकरणपक्षपरिग्रहेण जिह्वादिकरणैर्वाणी स्वात्मानमहमिति वदतीति; यथा घटशब्द एव घट इत्युच्यत इति वर्णयन्ति। तत्राप्युक्त एव दोषः। अनेन न्यायेन स्पर्शरूपादीनां बुद्धिसुखेच्छादीनां च कर्तृत्वनिषेधः ॥ ८८ ॥

पिण्ड इति ॥ एवं जिह्वाद्याधारशिरःपायुपाण्यादिसमुदायो देहोऽपि नात्मा, जागरे मम देह इति पृथग्भावात्। स्वप्नसुषुप्त्योरात्मनि भासमानेऽपि देहस्यान्यथाभानादभानाच्च; स्वर्गकामादिश्रुतिसिद्धशरीरविलक्षणात्मप्रसिद्धिविरोधाच्च। यद्वा पिण्डः पुंसः पृथक्—शिरःपाण्यादिरूपेणानेक इति यतः, अहमर्थश्चैक इति योजनान्तरम्। तस्माद्देहेन्द्रियादीनामनात्मत्वात्तेषु कुत्राऽहंशब्दं करोमीत्याह—तत इति ॥ ८९ ॥

ननु देहादिव्यतिरिक्तस्याहंशब्दो वाचकोऽस्त्वित्याशंक्य तस्य सर्वभूतेष्ववस्थितस्य ज्ञानैकाकारतया एकप्रकारत्वाच्छुद्धत्वादेश्च साधारण्यात्, व्यावर्तकजात्यादिधर्माभावाच्च को भवान् सोऽहमिति प्रश्नप्रतिवचने निरर्थके इत्याह—यद्यन्योऽस्तीति द्वयेन। यद्यन्योऽस्तीति ॥ नात्रात्मनां व्यक्त्यैक्यं प्रतिपाद्यते। कुतः? यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्त इति स्वस्माद्व्यतिरिक्तमात्मानमभ्युपगम्य तस्यान्यत्वनिषेधात्। एकस्मिन्नर्थे परशब्दान्यशब्दयोः प्रयोगायोगात् अन्यशब्दः परस्यापि ज्ञानैकाकारत्वादन्याकारत्वप्रतिषेधार्थः। एतदुक्तं भवति—यदि मद्व्यतिरिक्तः कोऽप्यात्मा मदाकारभूतज्ञानाकारादन्याकारः स्यात्, तदा अहमेवमाकारः, अयं चान्यादृशाकार इति शक्येत व्यपदेष्टुम्। न चैवमस्ति, सर्वेषां ज्ञानैकाकारतया समत्वात्, जातिकुलादेरनात्मधर्मत्वाच्च। प्रकारैक्ये च एकत्वव्यवहारो मुख्य एव, समानधर्मासमानधर्मेत्यस्मिन्नर्थे समानधर्मानेकधर्मेति प्रयोगदर्शनात्, * एको व्रीहिः सुनिष्पन्नः सुपुष्टः कुरुते प्रजाः, इति च दर्शनात्। अतो नायमौपचारिकः प्रयोगः, प्रकारैकत्वस्य निमित्तस्य विद्यमानत्वात्। अत्र पूर्वश्लोकेनात्मभेदनिर्देशमुखेन तेषामनेकाकारत्वं निषिद्धम्। उत्तरश्लोकेनैकाकारता विधीयते। आत्मैकत्वपक्षे—* नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् * अहं त्वं च तथान्ये च * इत्यादिना विरोधः। समानाकारत्वं च * निर्दोषं हि समं ब्रह्मेत्यादिषूक्तम्। तस्मादात्मनां वैषम्याभावात्प्रश्नप्रतिवचने युक्ते इत्यर्थः ॥ ९०, ९१ ॥

त्वं राजा शिबिका चेयमिमे वाह्याः पुरस्सराः। अयं च भवतो लोको न सदेतन्नृपोच्यते ॥ ९२ ॥
वृक्षो दारु ततश्चेयं शिबिका त्वदधिष्ठिता। किं वृक्षसंज्ञा वास्यास्स्याद्दारुसंज्ञाऽथ वा नृप ॥ ९३ ॥
वृक्षारूढो महाराजो नायं वदति ते जनः। न च दारुणि सर्वस्त्वां ब्रवीति शिबिकागतम् ॥ ९४ ॥
शिबिकादारुसंघातो रचनास्थितिसंस्थितः। अन्विष्यतां नृपश्रेष्ठ तद्भेदे शिबिका त्वया ॥ ९५ ॥
एवं छत्रशलाकानां पृथग्भावे विमृश्यताम्। क यातं छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि ॥ ९६ ॥
पुमांस्त्री गौरजो वाजी कुञ्जरो विहगस्तरुः। देहेषु लोकसंज्ञेयं विज्ञेया कर्महेतुषु ॥ ९७ ॥
पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः। शरीराकृतिभेदास्तु भूपैते कर्मयोनयः ॥ ९८ ॥
वस्तु राजेति यल्लोके यच्च राजभटात्मकम्। तथाऽन्यच्च नृपेत्थं तन्न सत्संकल्पनामयम् ॥ ९९ ॥
यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै। परिणामादिसंभूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम् ॥ १०० ॥

एवं तावद्देहादीनां पृथगुपलब्धिकारणत्वानेकत्वादिभिरनात्मत्वमुक्तम्। इदानीमनित्यत्वेनानात्मत्वमाह—त्वं राजेत्यादिना अध्यायशेषेण ॥ त्वं राजेति ॥ अत्र शिबिकाग्रहणं यद्द्रव्या शिबिकेतिवदनित्यत्वेऽनात्मत्वे च दृष्टान्तार्थम्। एतत्—राजशिबिकादिकं सर्वं, न सत्—अनित्यम्। अतो नात्मेत्यभिप्रायः ॥ ९२ ॥

दृष्टान्तं निरूपयति वृक्ष इति ॥ इयं शिबिका जीवद्दशायां वृक्षः, भिन्नो दारु, पश्चात्संयोजिता शिबिका। तत्र शिबिकावस्थायां वृक्षदारुसंज्ञे क गते? वृक्षत्वाद्यवस्थानाशान्नष्टे इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

एतदुपपादयति वृक्षारूढ इति ॥ त्वां जनो वृक्षारूढ इति न वदति, दारुण्यारूढ इति च; किं तु शिबिकागतं ब्रवीति ॥ ९४ ॥

शिबिका चास्थिरेत्याह—शिबिकेति ॥ रचनास्थितिसंस्थितो दारुसंघातः शिबिका; सा तद्भेदेऽन्विष्यताम्—नष्टेत्यर्थः ॥ ९५ ॥

एवमिति ॥ एवं शलाकापृथग्भावे छत्रं विमृश्यताम्। त्वमहमर्थतया लोकाभिमतेष्वनित्येषु शरीरेष्वप्येष न्यायः ॥ ९६ ॥

पुमांस्त्रीति ॥ आत्मतयाऽभिमतेषु देहेषु लोकसंज्ञा, न तु शास्त्रन्यायदृष्टात्मसंज्ञा ॥ ९७ ॥

पुमानिति ॥ पुमान्—आत्मा, न देवादिरूपः। एते—देवत्वादयः ॥ ९८ ॥

वस्त्विति ॥ इत्थं सप्रतियोगिकं पितृपुत्रत्वादिकं यत्तत्संकल्पनामयं-संकल्पना उत्पत्तिः तन्मयं-तत्प्रचुरम्। अतो न सत् ॥ ९९ ॥

अत्राचिद्वस्तुन्यवस्त्वसच्छब्दौ न तुच्छत्वमिथ्यात्वपरौ; अपि तु विनाशित्वपरावित्याह—यत्त्विति ॥ यत्तु कालभेदेन परिणामोपाध्यादिभिः कृतामन्यसंज्ञां न याति तद्वस्तु तत्किम्? दृश्येषु न किंचिदित्यर्थः। यत्रावस्त्वित्युक्तं तन्न तुच्छं मिथ्या वा, कालान्तरेणेति वचनात्। विधिनिषेधयोर्देशकालैक्ये हि विरोधः। अत्र तु कालभेदादविरोधः ॥ १०० ॥